

महाराष्ट्र मुविंग फॉरवर्ड: राज्यासाठी पंधरा कायदेविषयक सुधारणा

ब्रीफिंग बुक २०२३

V | D | H | Centre for
Legal Policy

विधी सेंटर फॉर लीगल पॉलिसी ही लोकहितासाठी सुधारित कायदे आणि प्रशासनात सुधारणा करण्यासाठी स्वतंत्र विधी संशोधन संस्था आहे.

सदर ब्रीफिंग बुकमध्ये महाराष्ट्र राज्यासाठी शिफारस केलेल्या कायदेविषयक सुधारणांची यादी आहे. २०२३ मध्ये आम्ही आमचे लक्ष अशा पंधरा कायदेविषयक सुधारणांवर केंद्रित करत आहोत ज्याद्वारे राज्याचा शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकास करणे शक्य होईल. ह्या ब्रीफिंग बुकमध्ये सुचविलेल्या सुधारणांचे तीन विषयांतर्गत वर्गीकरण केले आहे:

शाश्वतता, समावेशकता आणि सक्षम संस्था व अद्ययावत कायदे.

प्रकाशन वर्ष: २०२३

प्रकाशक: विधी सेंटर फॉर लीगल पॉलिसी

ए-२३२, डिफेन्स कॉलनी

नवी दिल्ली ११००२४

डिझाइन: कुणाल अग्निहोत्री

जोशुआ डार्डनच्या ग्रिली टाइप आणि फ्रेट सॅन्सद्वारे
जीटी सुपर टेक्स्टमध्ये सेट केले आहे.

मुद्रक:

फखरी प्रिंटिंग वर्क्स

३१२/ए, भायखळा सर्किस इंडस्ट्रीज,

दादोजी कोंडदेव मार्ग,

ससेक्स रोड, भायखळा पूर्व,

मुंबई, महाराष्ट्र ४०००२७.

© विधी सेंटर फॉर लीगल पॉलिसी २०२३

सर्व हक्क राखीव. या प्रकाशनाचा कोणताही भाग
प्रकाशकाच्या पूर्व परवानगीशिवाय इलेक्ट्रॉनिक, यांत्रिक,
फोटोकॉपी, रेकॉर्डिंग किंवा अन्यथा कोणत्याही प्रकारे
पुनरुत्पादित, पुनर्प्राप्ती प्रणालीमध्ये संग्रहित करता येणार
नाही, किंवा कोणत्याही स्वरूपात किंवा कोणत्याही प्रकारे
प्रसारित करता येणार नाही.

योगदानकर्ते:

ईशा प्रकाश
ईशा श्रीयान
जिनाली दानी
प्रतिक दीक्षित
राहेला खोराकीवाला
साक्षी पवार

ऋणनिर्देश:

अश्रफ हुसैन, चेतन्य मलिक,
दामिनी घोष, देबदित्यो सिन्हा, दीपा तालिब, ध्वनी
मेहता, नचिकेत जोशी, पूजा पांडे आणि पूजा सकपाल
यांनी केलेल्या मार्गदर्शनाबद्दल आम्ही त्यांचे मनापासून
आभार मानू इच्छितो.
तसेच, आरती सिंग, आश्वी शाह, आस्था कपूर, अनिमेश
गुप्ता, सस्मित पोवळे आणि शिवानी मोदी यांनी
संशोधनात बहुमोल मदत केल्याबद्दल आम्ही त्यांचे
आभार मानू इच्छितो.

प्रस्तावना

न्यायाधीश सुजाता मनोहर (निवृत्त)

विधी सेंटर फॉर लीगल पॉलिसी यांच्या ब्रीफिंग बुक २०२३ मध्ये, महाराष्ट्र राज्यासाठी कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी पंधरा सूचना समाविष्ट आहेत. त्या सर्व सूचना केवळ महाराष्ट्रासाठीच नाही तर संपूर्ण भारतापुढे जे मुलभूत प्रश्न आहेत, त्यावर योग्य उपाय करण्यासाठी अतिशय महत्वाच्या आहेत. आपला वारसा जपण्यासाठी प्रयत्न करणारे गट किंवा नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करण्यासाठी कठोर प्रयत्न करणाऱ्या संस्थांसाठी हे उपाय महत्वाचे आहेत. तसेच, सार्वजनिक सुविधा मिळण्यापासून वंचित लोक, त्यांना मदत करण्यासाठी झटणाऱ्या अनेक सामाजिक दृष्ट्या जागरूक असणाऱ्या गटांना कायद्यात योग्य त्या सुधारणा केल्यामुळे मदत होईल.

विविध स्वतंत्र प्रश्नांवर काही बाबी सूचविण्यात आल्या आहेत. शाश्वततेच्या बाबत ज्या सूचना दिल्या आहेत त्यामध्ये विशेषकरून वन्यजीवांच्या संरक्षणाविषयी काही महत्वाच्या तातडीच्या सूचना समाविष्ट आहेत. वेगवान शहरीकरण आणि वाहतूक मार्गांचा विस्तार होत असल्यामुळे वन्यजीवांचे संरक्षण करणे आणि त्यांच्या सुरक्षित

हालचालींकरीता अधिवास क्षेत्र सुरक्षित ठेवणे अत्यावश्यक झाले आहे. आर्थिक प्रगतीच्या अनेक उपायांमुळे वन्यजीवांच्या प्रदेशावर मानवी अतिक्रमण होत आहे. ह्या “प्रगतीचे” अन्य बळी म्हणजे आपली अरण्ये आणि विविध जाती-प्रजातींची झाडे जी आपले हवामान, पर्यावरण आणि आपल्या विलक्षण जैव विविधतेला टिकवून ठेवतात. प्राण्यांच्या प्रजाती, वनस्पती आणि पारंपरिक तसेच सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याच्या रिती आणि मूल्ये, यांच्या संरक्षणासाठी वन्य जीव (संरक्षण) अधिनियमातील कलम ३६-सी चा कल्पक वापर करून 'समाजोपयोगासाठी राखीव' असे जाहिर करणे हा यावर उपाय होऊ शकतो.

महाराष्ट्रातील गवती प्रदेश आणि वृक्षांचे संरक्षण, मुंबईतील सार्वजनिक उद्याने आणि मोकळ्या जागा, पाळीव प्राण्यांचे जबाबदारीने पालन, भटक्या प्राण्यांवर उपचार, अग्नी प्रतिबंध इत्यादी बाबत प्रभावी संरक्षणासाठी कायदेशीर सूचना प्राप्त झाल्या आहेत.

'समावेशकता' ह्या भागात मानवी हक्कांसाठी कायदेशीर उपाय, म्हणजे कैद्यांचे आरोग्य किंवा पूर्व-शालेय शिक्षणाचा दर्जा, वंचित घटकांना संरक्षण आणि सामाजिक परिक्षण कायदा यांचा अंतर्भाव आहे.

कायदेविषयक टिप्पणी विभिन्न आहेत आणि त्याद्वारे काही तातडीच्या सामाजिक गरजांकडे लक्ष वेधले आहे. “सक्षम संस्था व अद्ययावत अधिनियम” ह्या अंतर्गत, स्थानिक शासन अधिक प्रभावी करण्यासाठी काही चिंतवधक टिप्पणी आहेत. जी कार्यरत लोकशाही विधी संमत शासन अंमलात आणते, त्या लोकशाहीला न्यायावर

आधारित कायद्यांची गरज आहे, जेणेकरून मानवी हक्क मूल्ये आणि सुशासनाचा पुरस्कार होईल. ज्या कायद्यातील नियम लोकांवर शासन करण्याकरिता तयार केले जातात, त्यासाठी प्रभावी लोकशाहीला समाजाकडून येणाऱ्या माहितीपूर्ण सूचनांची आवश्यकता असते, त्याचप्रमाणे अशा कायद्यांचे नियतकालिक परीक्षण करणे आणि जे अधिनियम कालबाह्य झाले असतील किंवा सोयीस्कर नसतील त्या अधिनियमांचे निरसन करणेदेखील आवश्यक असते. मला आनंद आहे की, ह्या ब्रीफिंग बुकमध्ये कायद्याचे ज्ञान असलेल्या माहितीगारांद्वारे आलेल्या माहितीपूर्ण सूचनांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. ह्या ब्रीफिंग बुकमधील टिपणीचा अभ्यास होणे आणि त्यावर कृती करणे गरजेचे आहे. मला आशा आहे की, ही ब्रीफिंग बुक माहितीपूर्ण जाहीर चर्चेला प्रोत्साहन देईल आणि आपल्या समाजापुढे असलेल्या समस्यांकरीता तर्कशुद्ध, शास्त्रोक्त, आणि कायदेशीर मार्गाने योग्य ते उपाय शोधण्यासाठी सहाय्यभूत ठरेल.

Sujata Manohar

मुंबई
दिनांक १ मे २०२३

न्यायाधीश सुजाता मनोहर (निवृत्त)
भूतपूर्व न्यायाधीश, भारताचे सर्वोच्च न्यायालय
भूतपूर्व मुख्य न्यायाधीश, मुंबई व केरळ उच्च न्यायालय,
भूतपूर्व सदस्य, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग

परिचय

आज आपल्या आजूबाजूच्या परिसराकडे एक नजर टाकल्यास, आपल्याला असे आढळेल की, मुंबई आणि महाराष्ट्राची पुनर्बांधणी होत आहे. राज्य सरकारने आंतरराज्य आणि राज्यांतर्गत संपर्क वाढावे आणि परिणामी आर्थिक गतिशीलता सुधारण्याच्या उद्देशाने, विविध प्रकारच्या दीर्घकालीन पायाभूत सुविधा प्रकल्पांची अंमलबजावणी मार्गस्थ केली आहे. वस्तुतः, राज्याने जाहीर केलेल्या अलीकडच्या अर्थसंकल्पात पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी रु.५०,००० कोटी पेक्षा जास्त, एवढी सर्वाधिक खर्चाची तरतूद केली आहे. आधुनिक काळातील कोणत्याही राज्यात पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक प्रगतीवर लक्ष केंद्रित करणे जरी आवश्यक आणि न्याय्य असले, तरीसुद्धा अशा विकासासाठी मोजाव्या लागणाऱ्या किंमती मुळे आपल्या नैसर्गिक आणि निर्माण केलेल्या परिसराला कमीत कमी हानी होईल ह्याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. तसेच, विकासाचे लाभ सर्वांना मिळतील, याची खात्री करणे आवश्यक आहे. हे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन, विधी सेंटर फॉर लीगल पॉलिसी (विधी) ही संस्था महाराष्ट्र राज्यासाठी त्यांची दुसरी ब्रीफिंग बुक सादर करत आहे.

विधीची स्थापना, कायदे आणि प्रशासन यामध्ये सुधारणा करण्याकरीता कायदेविषयक संशोधन करण्यासाठी २०१३ साली एक स्वतंत्र संशोधन संस्था म्हणून करण्यात आली होती. विधी यांनी भारत सरकारच्या अनेक विभागांसोबत काम करून आणि नागरी समाजाच्या सदस्यांसोबत सहकार्य करून, कायद्यांचे आणि धोरणांचे मसुदे तयार करण्यात मदत केली आहे. प्रथम, विधी यांनी केंद्रीय कायद्यांवर संशोधन करून दिल्लीत आपले काम सुरू केले होते. परंतु, कालानुरूप राज्य कायदे आणि स्थानिक संस्थांच्या कायद्यांमध्ये देखील सुधारणांची गरज भासू लागली. त्याची परिणती कर्नाटक राज्यावर परिणाम करणाऱ्या समस्यांवर काम करण्यासाठी २०१७ साली बेंगळूरु येथील कार्यालयाची स्थापना करण्यात आली. २०२० साली विधी चा आणखी विस्तार करण्याचे ठरवले आणि महाराष्ट्रात कायदेविषयक सुधारणा करण्यासाठी मुंबई कार्यालयाचे (विधी महाराष्ट्र) उद्घाटन झाले.

विधी महाराष्ट्र यांनी राज्यासाठी पहिली ब्रीफिंग बुक २०२१ सालामध्ये प्रकाशित केली. ह्या पुस्तिकेद्वारे मुख्यत्वे कोव्हिड-१९ ह्या संसर्गजन्य साथीच्या आजारामुळे जी क्षेत्रे प्रामुख्याने प्रभावित झाली होती त्या आरोग्य, कामगार आणि शिक्षण यासारख्या क्षेत्रांवर प्रथम लक्ष केंद्रित केले होते. आमच्या दुसऱ्या ब्रीफिंग बुकमध्ये आम्ही अशा पंधरा कायदेविषयक सुधारणा सुचवल्या आहेत, ज्यामुळे महाराष्ट्राचा शाश्वत आणि समावेशक विकास करणे शक्य होईल. २०२३ हे वर्ष संयुक्त राष्ट्र संघाने तयार केलेल्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या अंमलबजावणीच्या मध्यबिंदुवर आहे.

या पुस्तकातील, कायद्यातील सुधारणांबाबत दिलेल्या सूचनांचे तीन संकल्पनांत वर्गीकरण केले आहे: शाश्वतता, समावेशकता आणि सक्षम संस्था व अद्ययावत अधिनियम. जो विकास भावी पिढ्यांच्या गरजांशी तडजोड न करता, सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करेल, तो शाश्वत विकास असेल. शाश्वततेच्या संकल्पनेअंतर्गत सुचविलेल्या सर्व कायदेविषयक सुधारणा या तत्वाला मूर्त स्वरूप देतात. सर्वसमावेशक विकास सर्व व्यक्तींच्या कल्याणास प्रोत्साहन देईल. दुसऱ्या संकल्पनेअंतर्गत कायदेशीर सुधारणांद्वारे असमानता कमी करून, असुरक्षित समुदायांसाठी विविध स्वरूपात सुलभता वाढवून आणि प्रशासनाच्या सर्व स्तरांवर सहभागाला प्रोत्साहन देऊन प्रातिनिधिक निर्णयाद्वारे हे लक्ष्य साध्य करता येणे शक्य आहे. प्रचलित कायदे आजच्या काळाशी सुसंगत नसतील आणि विकासासाठी पूरक असलेल्या संस्था सक्षम झाल्या नाहीत, तर विकास ठप्प होईल, हे निश्चित आहे. ह्या कल्पना तिसऱ्या संकल्पनेअंतर्गत केलेल्या सूचनांमध्ये दिसून येतात. महाराष्ट्र हे देशातील सर्वाधिक नागरीकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक असल्याने, कायदेविषयक सुधारणांबाबत सादर केलेले कोणतेही मुद्दे राज्यातील शहरांबद्दल आढावा घेतल्याशिवाय अपूर्ण राहतील. या कारणास्तव, तिन्ही संकल्पनांतर्गत सुचविलेल्या काही सुधारणा मुंबई आणि राज्यातील इतर शहरी भागातील विकास हा शाश्वत, सुरक्षित, संवेदनशील आणि सर्व रहिवाशांसाठी समावेशक करण्यावर अधिक भर देतात.

आम्हाला आशा आहे की, 'महाराष्ट्र मुविंग फॉरवर्ड' या पुस्तकात मांडलेल्या सूचनांचा फायदा महाराष्ट्राला होईल. आमचे उद्दिष्ट, नेहमीप्रमाणेच, लोकोपयोगी कायदे आणि सुस्थापित शासन हेच असेल.

अनुक्रमणिका

भाग १

शाश्वतता

१. महाराष्ट्रातील वन्यजीवांचे अधिवास क्षेत्र संरक्षित करणे • ३
२. महाराष्ट्रातील गवती प्रदेशांचे संवर्धन • ५
३. महाराष्ट्रात वृक्षांच्या संरक्षणासाठी कायदेशीर चौकट आखणे • ८
४. मुंबईतील सार्वजनिक उद्याने आणि इतर मोकळ्या जागांची देखभाल करणे • ११
५. पाळीव प्राण्यांची मालकी जबाबदारीने घेण्याबाबत पुरस्कार करणे • १४
६. महाराष्ट्र राज्यातील वारसा संवर्धन मजबूत करणे • १७
७. महाराष्ट्रातील इमारतीमधील आगीमुळे होणाऱ्या अपघातांना प्रतिबंध करणे • २०

भाग २

समावेशकता

८. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र मिळवण्यात येणाऱ्या अडचणी कमी करणे • २४
९. महाराष्ट्रातील कैदय्यांच्या आरोग्यासंबंधी हक्काचे रक्षण करणे • २७
१०. महाराष्ट्रातील पूर्व शालेय शिक्षणाचे नियमन • ३०
११. महाराष्ट्रातील शहरे अपंग व्यक्तींसाठी अधिक समावेशक बनवणे • ३३
१२. राज्य सामाजिक परीक्षण कायदा लागू करणे • ३६

भाग ३

सक्षम संस्था आणि अद्ययावत कायदे

१३. समग्र नागरी संस्थांच्या सर्वेकष नियोजनाची सुनिश्चिती करण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्थांचे सशक्तीकरण • ४०
१४. महाराष्ट्रातील प्रभाग (वॉर्ड) समित्या आणि क्षेत्र सभांचे बळकटीकरण • ४३
१५. अप्रचलित राज्य अधिनियमांचे निरसन करणे • ४६

संदर्भ • ४९

भाग १

शाश्वतता

महाराष्ट्रातील वन्यजीवांचे अधिवास क्षेत्र संरक्षित करणे

विभाग

महसूल आणि वन विभाग

वैधानिक सक्षमता

सातवी अनुसूची, यादी तीन, नोंद क्र. १७-बी

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र वन्यजीव (संरक्षण) नियम २०१४

समस्या

भारतात, राज्य सरकारे वन्यजीवांचे प्रमाण ज्या ठिकाणी जास्त असेल त्या भागाला 'संरक्षित क्षेत्र' म्हणून वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ ("डब्ल्यूपीए") अन्वये अधिसूचित करू शकतात. असे केल्यामुळे, दीर्घकालीन संवर्धन सुनिश्चित करण्यासाठी ते अशा क्षेत्रातील विकास उपक्रमांवर प्रतिबंध घालू शकतात. तथापि, वन्य प्राणी त्यांच्या पर्यावरणीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी संरक्षित क्षेत्राच्या मर्यादाबाहेरील अधिवासात स्थलांतर करतात. या स्थलांतराचे मार्ग सामान्यतः 'वाइल्ड लाइफ कॉरिडॉर' म्हणून ओळखले जातात.

'वाइल्ड लाइफ कॉरिडॉर' महत्वाचे असतात कारण त्यामुळे प्राण्यांच्या शाश्वततेसाठी, सुरक्षिततेसाठी आणि प्रजननासाठी वेगवेगळ्या अधिवासांमध्ये सुरक्षितपणे स्थलांतर करण्यास मदत होते. ह्या कॉरिडॉरबाबत तडजोड केल्यास, त्यामुळे दीर्घकालीन गरजा आणि परिणामी वन्य जीवांच्या संवर्धनावर परिणाम होतो.

अशा 'वाइल्ड लाइफ कॉरिडोर'ना कायदेशीररित्या संरक्षित करण्याचा एक मार्ग म्हणजे, त्यांना पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम,

१९८६ अंतर्गत 'एकॉलॉजीकली सेनसिटिव झोन' ("इएसझेड") म्हणून घोषित करणे. तथापि, इएसझेड च्या घोषणेला सहसा स्थानिक समुदायांच्या विरोधी प्रतिक्रियेला सामोरे जावे लागते, कारण अशा इएसझेड मधील विकास कार्य आणि वृक्ष तोडीवर निर्बंध येतात. त्यामुळे, यापूर्वी शासनाने 'वाइल्ड लाइफ कॉरिडॉर'ना सुरक्षित करण्यासाठी संरक्षित क्षेत्राभोवतीची जमीन खरेदी केली होती.

उदाहरणार्थ, अभयारण्याच्या हद्दीबाहेरच्या अधिवासापर्यंत डब्ल्यूपीएची व्याप्ती वाढवण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने लोणार-पार्क अभयारण्याभोवतीची खाजगी जमीन खरेदी केली आहे. तथापि, ही पद्धत सर्व वन्यजीव अधिवासाच्या उदाहरणांमध्ये व्यावहारिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सुसाध्य होऊ शकत नाही.

त्यानंतर तिसरा उपलब्ध असणारा पर्याय म्हणजे डब्ल्यूपीए अंतर्गत वाइल्ड लाइफ कॉरिडॉरला 'संवर्धनासाठी राखीव' क्षेत्र म्हणून घोषित करणे. अशी घोषणा, अनेकदा तडजोडीचा मध्यम मार्ग म्हणून ओळखली जाते, कारण त्यामुळे स्थानिक समुदायांवर कमी भार पडतो, आणि त्याच बरोबर 'संवर्धनासाठी राखीव' क्षेत्राला प्रतिबंधित क्षेत्रांप्रमाणेच निर्बंध लागू करणे शासनाला सुलभ होते. महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील एकूण १००० चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ असलेल्या बारा क्षेत्रांना 'संवर्धन राखीव' म्हणून घोषित केले आहे.

तथापि, डब्ल्यूपीए अंतर्गत केवळ शासकीय जमीनीला 'संवर्धन राखीव' क्षेत्र म्हणून

अधिसूचित केली जाऊ शकते. खाजगी किंवा सामुदायिक मालकीच्या जमिनीतून जाणाऱ्या 'वाइल्ड लाइफ कॉरिडॉर'ना शासनाकडून 'संवर्धन राखीव' क्षेत्र म्हणून अधिसूचित केले जाऊ शकत नाही. उदाहरणार्थ, सह्याद्री-कोकण कॉरिडॉरचे मोठे क्षेत्र खाजगी व्यक्ती आणि समुदायांच्या मालकीचे आहे. या कॉरिडॉरमधील शासकीय जमीन 'संवर्धनासाठी राखीव' क्षेत्र म्हणून घोषित करण्यासाठी राज्य शासनाने सातत्याने प्रयत्न केले असले, तरी वन्यजीवांचे संरक्षण मर्यादित प्रमाणात राहिले आहे. किंबहुना, अशा खाजगी जमिनींवर एकल पीक घेणे, पारंपारिक शेती करणे आणि अनियोजित विकासात्मक उपक्रमांमुळे वाइल्ड लाइफ कॉरिडॉरच्या पर्यावरणाचा न्हास होत आहे.

उपाय

डब्ल्यूपीए कलम ३६-सी राज्य शासनाला राष्ट्रीय उद्याने, अभयारण्ये किंवा संवर्धनासाठी राखीव क्षेत्रात नसलेली कोणतीही खाजगी किंवा सामुदायिक जमीन ही पशू-पक्षी, वनस्पती आणि पारंपारिक किंवा सांस्कृतिक संवर्धन मूल्ये आणि पद्धती यांच्या संरक्षणासाठी 'सामुदायिक राखीव क्षेत्र' (कम्युनिटी रिझर्व्ह) म्हणून घोषित करण्याची परवानगी देते.

'ईएसझेड'पेक्षा वेगळ्या प्रकारे, सामुदायिक राखीव क्षेत्र हे जमीन मालक आणि शासन यांच्यातील स्वेच्छेने केलेल्या सामंजस्य कराराद्वारे तयार केले जाते. या सामंजस्याचा एक भाग म्हणून, जमीन मालक त्यांच्या जमिनीचा वापर व्यावसायिक तथा पर्यावरण स्नेही (इको-फ्रेंडली) पद्धतीने करण्यास सहमत असतात, उदाहरणार्थ, पर्यावरण-पर्यटन (इको-

ट्रिझम). सामुदायिक राखीव क्षेत्रासाठी जमीन नियुक्त केल्यानंतर, केवळ 'सामुदायिक राखीव क्षेत्र व्यवस्थापन समिती' (कम्युनिटी रिझर्व्ह मॅनेजमेंट कमिटी) जमिनीच्या वापरात बदल करण्याची परवानगी देऊ शकते. ही पाच सदस्य असलेली समिती, ज्यामध्ये ग्रामपंचायतीचे प्रतिनिधी/ आदिवासी समाजातील प्रतिनिधी किंवा खाजगी मालकांच्या प्रतिनिधींचा समावेश असतो, तसेच राज्य शासनाचा देखील प्रतिनिधी असतो, आणि ही समिति "सामुदायिक राखीव क्षेत्रा"साठी व्यवस्थापन योजना अंमलात आणते. हे संवर्धनाच्या सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब आहे, ज्यामध्ये स्थानिक समुदाय/ खाजगी जमीन मालक आणि वन्यजीव या दोघांच्याही गरजा पूर्ण केल्या जातात.

जानेवारी २०२३ पर्यंत, देशातील नऊ राज्यांनी एकूण २२० "सामुदायिक राखीव क्षेत्रे" घोषित केली आहेत. तरीसुद्धा, महाराष्ट्रात अशी कोणतीही "सामुदायिक राखीव क्षेत्रे" अस्तित्वात नाहीत. २०१५ साली राज्य सरकारने "सामुदायिक निसर्ग संवर्धन क्षेत्रां"च्या निर्मितीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे प्रसिद्ध केली होती. तथापि, ह्या मार्गदर्शक तत्त्वांद्वारे केवळ 'सामुदायिक राखीव क्षेत्रा'सारख्या संकल्पनेचा केवळ एक मूलभूत साचा प्रदान केला होता. मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये समुदाय राखीव क्षेत्रे व्यवस्थापन समिती, व्यवस्थापन योजना (मॅनेजमेंट प्लॅन्स) किंवा समुदाय निसर्ग संवर्धनामध्ये परवानगीयोग्य उपक्रमांबाबत कोणत्याही तरतुदी नाहीत.

महाराष्ट्र राज्याने सामुदायिक राखीव क्षेत्रासाठी ठोस कायदेशीर चौकट तयार करणे आवश्यक

आहे. जमीन मालकांनी स्वेच्छेने शासनाशी संपर्क साधला, तरच सामुदायिक राखीव क्षेत्रे घोषित केली जाऊ शकतात, ज्यामुळे शासनाकडून कायदेशीर पाठिंबा मिळाला, तर जमीन मालकांना आवश्यक निश्चितता प्रदान करणे शक्य होईल. यामुळे त्यांना त्यांच्या जमिनी, संवर्धनासाठी शासनाकडे देण्यास प्रोत्साहन मिळू शकते.

अंमलबजावणी

सामुदायिक राखीव क्षेत्रांच्या मार्गाने 'वाइल्ड लाइफ कॉरिडॉर'चे प्रभावीपणे संरक्षण करण्यासाठी, आम्ही राज्य शासनाला पुढीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- महाराष्ट्र वन्यजीव (संरक्षण) नियम, २०१४ मध्ये सुधारणा कराव्यात आणि सामुदायिक राखीव क्षेत्रांच्या तरतुदींचा समावेश करावा.
- या तरतुदींद्वारे, सामुदायिक राखीव क्षेत्रांमध्ये जमिनीचा संभाव्य वापर, सामुदायिक राखीव क्षेत्राचे व्यवस्थापन समितीचे कामकाज, व्यवस्थापन योजनेची अंमलबजावणी करण्याची आणि ज्या समुदायाच्या /खाजगी व्यक्तीच्या मालकीच्या जमिनी असतील, त्यांना आर्थिक सहाय्य करण्यासंबंधी पाठिंबा देता येऊ शकेल.

महाराष्ट्रातील गवती प्रदेशांचे संवर्धन

विभाग

महसूल व वन विभाग

वैधानिक सक्षमता

सातवी अनुसूची, यादी तीन, नोंद क्र. १७-ए

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र वन नियम, २०१४; भारतीय वने (महाराष्ट्र) (ग्राम वनांची नियुक्ती, व्यवस्थापन आणि रद्द करणे) नियम, २०१४

समस्या

महाराष्ट्राचे विस्तीर्ण गवती प्रदेश मराठवाडा, विदर्भ आणि पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये पसरलेले आहेत. वैविध्यपूर्ण वृक्ष आणि वनस्पती टिकवून ठेवण्याबरोबरच, हे गवती प्रदेश ग्रेट इंडियन बस्टर्ड आणि लेसर फ्लोरिकन सारख्या निर्वंश होण्याची संभाव्यता असणाऱ्या प्रजातींसाठी एक महत्त्वाचे अधिवास क्षेत्र आहे. महाराष्ट्रातील बऱ्याच भागांमध्ये, गवती प्रदेशाच्या सभोवतालचे पर्यावरण स्थानिक गावांच्या समाजातील समुदायांशी विविध गुंतागुंतीने जोडलेले असते. अनेक भटक्या जमाती पिढ्यानपिढ्या गवती प्रदेशात त्यांच्या पाळीव प्राण्यांचे कळप चरायला नेतात. तथापि, महाराष्ट्रासह संपूर्ण भारतातील गवती प्रदेश हे लोकांसाठी एक सार्वजनिक स्रोत मानले जाते आणि त्याला कोणतेही विशिष्ट कायदेशीर संरक्षण दिले जात नाही.

गवती प्रदेश हे एक पर्यावरणाचा महत्त्वाचा भाग असला, तरीदेखील गवती प्रदेशांचे वर्गीकरण केंद्र सरकार आणि राज्य शासन 'पडित जमीन' असे करतात. उदाहरणार्थ, ग्रामीण विकास मंत्रालयाने वेस्टलँड अँटलस ऑफ इंडिया २०१९ ("वेस्टलँड अँटलस"), प्रकाशित

केले आहे, ज्यामध्ये प्रत्येक राज्यातील पडित जमिनीचे नकाशे आहेत; कुरणे/ गुरांसाठी चराईच्या जमिनीचे वर्गीकरण केले आहे; खुरट्या झाडांचे प्रदेश (स्क्रबलँड्स) आणि निकृष्ट झालेल्या जंगलांचे वर्गीकरण पडीत जमीन म्हणून केले आहे. अशा पारिस्थितिक व्यवस्थेचा किंवा सामाजिक-आर्थिक लाभ मिळत असूनही, उत्पादकता वाढवण्यासाठी अशा प्रदेशांचा वापर शेतीसाठी किंवा औद्योगिक कारणासाठी करण्याची शिफारस वेस्टलँड अँटलसने केली आहे. दुर्दैवाने, २०१८ सालामध्ये प्रकाशित केलेल्या केंद्र सरकारच्या राष्ट्रीय वन धोरण मसुदा देखील गवती प्रदेशांचे पर्यावरणीय मूल्य ओळखण्यात अयशस्वी ठरला आणि अशा जमिनींवर वनीकरण करून जंगलव्याप्त जमीन वाढवण्यासारख्या उपाययोजना सुचवल्या आहेत.

अशा धोरणात्मक उपायांमुळे गेल्या दशकांमध्ये गवती प्रदेशाचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात कमी झाले आहे. २००५ ते २०१५ ह्या दशकादरम्यान भारतातील ३१% गवती प्रदेश नष्ट झाला असावा असा अंदाज आहे. वेस्टलँड अँटलसमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, महाराष्ट्रातील पडीत जमिनीचा प्रदेश, विशेषतः 'क्षमतेपेक्षा कमी वापरात असलेले किंवा निकृष्ट झालेले वन क्षेत्र (खुरट्या झाडांचे प्रमाण जास्त असलेले), २००८ ते २०१६ सालांच्या दरम्यान लक्षणीयरीत्या कमी झाले.

उपाय

महाराष्ट्रातील वने आणि पडीत जमिनीचे, भारतीय वन अधिनियम, १९२७ ("**भारतीय वन अधिनियम**") ह्या अधिनियमान्वये संरक्षण केले जाते. ह्या अधिनियमामुळे राज्य शासनाला

कोणतीही वनजमीन किंवा पडीत जमीन, ज्यावर त्यांचा मालकी हक्क आहे, त्या प्रदेशाला राखीव वन किंवा संरक्षित वन म्हणून घोषित करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील राखीव आणि संरक्षित वनांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि त्यामध्ये प्रवेश मर्यादित करण्यासाठी महाराष्ट्र वन नियम, २०१४ ("**महाराष्ट्र नियम**") लागू केले आहेत.

भारतीय वन अधिनियमामुळे राज्य सरकारला राखीव जंगले किंवा संरक्षित जंगलांचे व्यवस्थापन कोणत्याही ग्रामीण समाजाकडे सोपविण्याची परवानगी देता येते. अशा सर्व ग्रामीण समाजाकडे नियुक्त केलेल्या वनांना 'ग्राम वने' म्हणतात. २०१४ सालामध्ये, महाराष्ट्र सरकारने भारतीय वन (महाराष्ट्र) (ग्राम वनांची नियुक्ती, व्यवस्थापन आणि रद्द करणे) नियम, २०१४ ("**ग्राम वन नियम**") लागू केले, ज्याद्वारे गावातील जंगलांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी ग्रामीण समुदायाची कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांचा सविस्तर तपशील दिला आहे.

तथापि, भारतीय वन कायदा, महाराष्ट्र नियम आणि ग्राम वन नियम ह्याद्वारे 'वन', 'गवती प्रदेश' किंवा 'पडीत जमीन' यासाठी कोणतीही व्याख्या स्पष्ट केली नाही. या स्पष्टतेच्या अभावामुळे वनविभाग आणि ग्रामीण समाजाला या विविध पारिस्थितिक व्यवस्था लक्षित आणि अनुकूल असे संवर्धन प्रयत्न करण्यापासून रोखण्यात आले. वस्तुतः, राज्यात अशा घटना घडल्या आहेत की गवती प्रदेशात यापूर्वी कधीही न उगवलेल्या अपरिचित वनस्पतींची लागवड केली गेली

आणि वातावरणातील बदल सौम्य करण्यासाठी वृक्षांसह वनीकरण करण्यात आले आहे.

त्यामुळे महाराष्ट्र वन नियमांतर्गत 'जंगल', 'गवती प्रदेश' आणि 'पडीत जमीन' ह्या संज्ञा परिभाषित करणे आवश्यक आहे आणि गवती प्रदेशांच्या संरक्षणासाठी विशिष्ट कायदेशीर तरतुदींची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे गवती प्रदेशांच्या व्यवस्थापनासाठी आणि संवर्धनाकरीता ग्रामसभा किंवा ग्राम समित्यांचा सहभाग वाढविण्यासाठी ग्राम वन नियमांमध्येही आवश्यक सुधारणा करण्यात यावी.

अंमलबजावणी

महाराष्ट्रातील गवती प्रदेशांचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन आणि संवर्धन करण्यासाठी, आम्ही राज्य सरकारला पुढीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- महाराष्ट्र वन नियमांतर्गत 'वने', 'गवती प्रदेश', 'पडीत जमिनी' परिभाषित कराव्यात आणि गवती प्रदेशांना विशिष्ट संरक्षण प्रदान करावे.
- गवती प्रदेशांच्या संवर्धनामध्ये ग्रामसभा किंवा ग्राम समित्यांचा सहभाग वाढविण्यासाठी ग्राम वन नियमांच्या नियम क्र. ४ आणि नियम क्र. १० मधील तरतुदींमध्ये सुधारणा करावी.

महाराष्ट्रात वृक्षांच्या संरक्षणासाठी कायदेशीर चौकट आखणे

विभाग

महसूल व वन विभाग;
नगरविकास विभाग

वैधानिक सक्षमता

अनुच्छेद (कलम) २४३ डब्ल्यू; सातवी
अनुसूची, यादी दोन, नोंद क्र. ५

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र झाडे तोडण्याबाबत (विनियमन)
अधिनियम, १९६४;
महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, १९६६;
महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्र) वृक्षांचे संरक्षण आणि
जतन अधिनियम, १९७५

समस्या

पर्यावरण, वन आणि जलवायु परिवर्तन मंत्रालयाने अलीकडेच जारी केलेल्या 'इंडिया स्टेट ऑफ फॉरेस्ट' ह्या अहवालानुसार, महाराष्ट्र हे वन आच्छादित क्षेत्रात भारतात पाचव्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे राज्य असून, देशातील अशा वनक्षेत्राबाहेरील क्षेत्रात वृक्षांची सर्वाधिक जास्त व्याप्ती असलेले राज्य सुद्धा आहे. तथापि, वनक्षेत्राबाहेर वृक्ष आच्छादन राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या केवळ ८.७३% आहे. मार्च २०२२ मध्ये राज्य विधान परिषदेसमोर मांडलेल्या माहितीवरून असे दिसते की, गेल्या चार वर्षांत राज्यात तब्बल २,८४,१७९ झाडे बेकायदेशीरपणे तोडण्यात आली आहेत. एकूण, हरीत आच्छादनाचे (ग्रीन कव्हर) अंदाजे रु. २१.९५ कोटी मूल्याचे नुकसान झाले आहे. परंतु, पर्यावरणाचे किती नुकसान झाले त्याची किंमत मात्र मोजता येणार नाही.

महाराष्ट्रात, झाडांचे संरक्षण आणि झाडे तोडण्याबाबतचे विनियमन हे तीन स्वतंत्र अधिनियमांद्वारे नियंत्रित केले जाते. महाराष्ट्र

(नागरी क्षेत्र) वृक्षांचे संरक्षण आणि जतन अधिनियम, १९७५ ("१९७५ अधिनियम"), हा अधिनियम नागरी भागात वृक्षतोडीचे नियमन करतो. 'नागरी क्षेत्र' म्हणजे महानगरपालिका किंवा नगरपरिषदेच्या हद्दीत असलेले क्षेत्र आणि त्यामध्ये ज्या क्षेत्रांसाठी राज्य नगर-नियोजन कायदांतर्गत नियोजन किंवा विकास प्राधिकरणे प्रस्थापित केली जातात त्या क्षेत्रांचा समावेश होतो. महाराष्ट्र झाडे तोडण्याबाबत (विनियमन) अधिनियम, १९६४ ("१९६४ अधिनियम") अन्वये नागरी भागांव्यतिरिक्त इतर भागात म्हणजे ग्रामीण भागात अनुसूचित झाडे तोडण्यावर नियंत्रण ठेवले जाते. त्यामुळे, अनुसूचित न केलेली झाडे तोडण्यासाठी कोणत्याही परवानगीची आवश्यकता नाही. या दोन अधिनियमांव्यतिरिक्त, महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, १९६६ ("एलआरसी") आणि त्याच्या अंतर्निहित नियमांमध्ये देखील झाडे तोडण्याबाबत विनियमन करणाऱ्या तरतुदी आहेत. जमिनीची धूप रोखण्यासाठी, एलआरसी काही विशिष्ट भागात, जसे की कोणत्याही पाणवट्याच्या काठावर किंवा कोणत्याही नापीक जमिनीवर, शासनाच्या पूर्वपरवानगी शिवाय झाडे तोडण्यास मनाई करते.

१९६४ अधिनियम आणि १९७५ अधिनियम यांच्या अंतर्गत झाडे तोडण्याची प्रक्रिया वेगवेगळी आहे. राज्य सरकारच्या दोन वेगवेगळ्या प्रशासकीय विभागांद्वारे दोन वेगळे अधिनियम देखील लागू केले जातात - १९६४ अधिनियम हा महसूल व वन विभागाच्या अखत्यारीत येतो आणि १९७५ अधिनियम नगर विकास विभागाच्या अखत्यारीत येतो. त्यामुळे, जर दोन्ही अधिनियमांचे उद्दिष्ट झाडे

जतन करणे आणि झाडांच्या तोडणी बाबतचे विनियमन करणे हे आहे, तर राज्यात झाडे तोडण्याबाबत विनियमनासाठी आणि झाडांचे जतन करण्यासाठी दोन वेगळ्या कायदेशीर चौकटीची आवश्यकता आहे का? असा प्रश्न निर्माण होतो. हे विशेषतः जास्त चिंतेचे आहे, कारण नागरी भागात कार्यान्वित असलेला १९७५ अधिनियम हा १९६४ अधिनियमापेक्षा जो राज्यातील उर्वरित भागात कार्यान्वित आहे, त्यापेक्षा अधिक व्यापक संरक्षण प्रदान करतो.

उदाहरणार्थ, १९६४ अधिनियमान्वये, झाडे तोडण्याचा अर्ज नियुक्त केलेल्या वृक्ष अधिकाऱ्याने मंजूर करणे आवश्यक आहे. याउलट, १९७५ अधिनियमानुसार, झाडे तोडण्याची परवानगी शहरी स्थानिक संस्थांनी स्थापन केलेल्या वृक्ष प्राधिकरणाद्वारे दिली जाते. या प्राधिकरणांमध्ये सरकारी अधिकारी, नगरसेवक तसेच अशासकीय संस्थांचे जे सदस्य नेमले जातात त्यांना झाडांचे संवर्धन व जतन ह्या विषयात रूची असणे व ह्या क्षेत्रात किमान १० वर्षांचा अनुभव असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे, ज्या झाडांचे वय ५ वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे, अशी २०० पेक्षा जास्त झाडे तोडायची असल्यास, त्यासाठीचा अर्ज १९७५ च्या अधिनियमान्वये स्थापन केलेल्या राज्य वृक्ष प्राधिकरणाकडे (स्टेट ट्री अथॉरिटी) पाठवणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे, वारसा म्हणून जी झाडे ५० वर्षे किंवा त्याहून अधिक काळ अस्तित्वात आहेत, ती तोडण्याबाबत सुद्धा हेच नियम लागू आहे. शिवाय, लोकसहभागाची खात्री करण्यासाठी, कोणतीही झाडे तोडण्याआधी, तोडल्या जाणाऱ्या झाडांवर नोटीस चिकटवावी आणि स्थानिक वृत्तपत्रात आक्षेप मागवण्यासाठी सार्वजनिक सूचना

देखील प्रसिद्ध करावी, अशा तरतुदी १९७५ अधिनियमामध्ये आहे. अशा तरतुदी १९६४ अधिनियमांतर्गत समाविष्ट केलेल्या नाहीत. १९६४ अधिनियमाच्या तुलनेत १९७५ अधिनियमामध्ये अहवाल सादर करणे आणि देखरेख करणे, दंड वसूली आणि नुकसान भरपाई, झाडे पाडण्याच्या बदल्यात नवीन झाडांचे रोपण करणे, ह्या संदर्भात असलेल्या तरतुदी अधिक सक्त आहेत.

उपाय

झाडांच्या संरक्षणासाठी आणि राज्यातील वृक्ष आच्छादनाचा विस्तार करण्यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये वृक्षतोडीचे समानतेने आणि काटेकोरपणे विनियमन करणे आवश्यक आहे. शहरी आणि ग्रामीण भागासाठी झाडांच्या मूलभूत संरक्षणाची आणि झाडांच्या संवर्धनाची तत्त्वे वेगळी नसावीत. म्हणून, १९६४ अधिनियमाच्या तरतुदी अधिक सक्त कराव्यात आणि १९७५ अधिनियमातील तरतुदींशी समन्वयित कराव्यात. पर्यायाने, संपूर्ण महाराष्ट्राला लागू होणारा झाडे तोडण्यासाठी आणि जतन करण्यासाठी एकच अधिनियम करण्याचा विचार महाराष्ट्र राज्य करू शकते. एलआरसी अंतर्गत झाडे तोडण्याच्या संदर्भात तरतुदी देखील या अधिनियमांतर्गत समाविष्ट केल्या जाऊ शकतात.

अंमलबजावणी

झाडांच्या जतन अधिक बळकट करण्यासाठी, आम्ही राज्य सरकारला पुढीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- १९६४ अधिनियम १९७५ अधिनियम प्रमाणे सर्वसमावेशक बनवण्यासाठी, १९६४ अधिनियम मध्ये सुधारणा करावी.
- राज्यातील सर्व ग्रामीण भागात झाडे जतन करणे आणि त्यांच्या संवर्धनाबाबत इतर अधिकारी, तज्ञ यांच्यासह जाणकार गावकऱ्यांचा समावेश करून वृक्ष प्राधिकरणे स्थापन करावी.

मुंबईतील सार्वजनिक उद्याने आणि इतर मोकळ्या जागांची देखभाल करणे

विभाग/ प्राधिकरण

नगर विकास विभाग;
बृहन्मुंबई महानगरपालिका

वैधानिक सक्षमता

अनुच्छेद (कलम) २४३ डब्ल्यु, अनुसूची सात,
यादी दोन, नोंद क्र. ५.

मुख्य कायदे

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८

समस्या

शहरामध्ये जलद गतीने होत असलेला विकास, गर्दी आणि प्रदुषण यामुळे निर्माण होणा-या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी मोकळ्या जागा, उदाहरणार्थ सार्वजनिक उद्याने, बगिचे, मनोरंजन आणि खेळाच्या मैदानांची आवश्यकता आहे. सध्या मुंबई शहरात अशा मोकळ्या जागा वाढवणे कठीण आहे. परंतु, अस्तित्वात असलेल्या सार्वजनिक उद्यानांची आणि मोकळ्या जागांची अवस्था खूपच वाईट आहे.

सन १९९१ मध्ये बृहन्मुंबई महानगर पालिकेने ("बी.एम.सी") मुंबईतील मोकळ्या जागांविषयी एक असे धोरण तयार केले, ज्याद्वारे सार्वजनिक उद्याने, बगिचे व मनोरंजनासाठी मैदानांचा विकास करणे आणि त्यांची देखभाल करण्यासाठी एक दत्तक योजना आणि एक काळजीवाहू योजनेचा समावेश केला. मोकळ्या जागा दत्तक योजनेत घेणा-यांना भूखंडाची देखभाल करण्याची व मोकळ्या जागा काळजीवाहूना योजनेत घेणा-यांना भूखंडाच्या २५ टक्के जमिनीवर

बांधकाम करण्याची परवानगी दिली होती. सन १९९२ मध्ये ह्या योजनेतील बदलामुळे महानगरपालिका आयुक्तांना हरित भूखंडामध्ये (ग्रीन प्लॉट) आरक्षित केलेले भूखंड दोन्ही नमुना योजनांखाली खाजगी संस्थाना नियत करण्याची परवानगी दिली होती. खाजगी संस्थाना सार्वजनिक उद्याने व मोकळ्या जागांची देखरेखीमध्ये सामील करून घेण्याचे दोन उद्देशांसाठी तर्कसंगत विचार केला होता. पहिला उद्देश असा होता की, खाजगी संस्थांचा सहभाग मिळाल्यामुळे बी.एम.सीचा निधी सुरक्षित राहिल व दुसरा उद्देश म्हणजे त्यामुळे मोकळ्या जागा व्यवस्थित राखण्यासाठी सर्वसामान्यांचा सहभाग वाढेल. मोकळ्या जागांसाठी खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाची कल्पना सदर तर्कसंगत उद्देशानुसार त्यानंतरच्या सर्व धोरणांसाठी लागू केली आहे, ज्यामध्ये सन २०१६ सालात लागू केलेल्या नवीनतम धोरणाचा देखील समावेश आहे. सध्या, बी.एम.सी मोकळ्या जागांसंदर्भातील नविन धोरणाबाबत विचारविनिमय करत आहे.

जरी आज ३० वर्षांपूर्वीची खाजगी संस्थांना मोकळ्या जागांची देखभाल करण्यासाठी सहभागी करून घेण्याची जुनी योजना अस्तित्वात असली, तरीसुद्धा, मुंबईमधील सार्वजनिक उद्याने आणि बगिचे हे अतिशय वाईट स्थितीत आहेत. ह्या समस्येसाठी बी.एम.सीद्वारे कमी निधी असल्याचे उद्भूत केले जात आहे. तथापि, बी.एम.सीचा एकूण अर्थसंकल्प वाढता असला तरी त्याचे परावर्तन उद्यान विभागाला मोकळ्या जागांची देखभाल करण्यासाठी वाढीव निधी वाटपात झाल्याचे दिसत नाही. शिवाय २०१३-१४ सालापासून सतत बी.एम.सीने सार्वजनिक

उद्याने आणि बगिच्यांची देखभाल करण्यासाठी अर्थसंकल्पीय अंदाजा पेक्षा कमी खर्च केला आहे.

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ अन्वये बी.एम.सीला देण्यात आलेले अधिकार, हक्क आणि कर्तव्ये यासंबंधी अधिक तपशिलात तरतुदी आहेत. बी.एम.सीने ज्या बाबत स्वेच्छा निर्णय घ्यायचा आहे, त्या यादीमध्ये सार्वजनिक उद्याने, बगिचे आणि मनोरंजनासाठी असलेल्या मैदानांची आरखणी आणि देखभाल यांची वर्गवारी केली आहे. शिवाय, प्रत्येक महानगरपालिकेच्या विभागाचे प्रतिनिधित्व करणारी जी वॉर्ड समिती आहे आणि जी सर्वसामान्यांच्या संपर्कात असते, त्यांच्याशी बी.एम.सीने समन्वय साधून मोकळ्या जागांसंदर्भातील धोरण आखताना विचारविनिमय केला नाही किंवा त्यांना सदर सार्वजनिक उद्याने, बगिचे आणि मोकळ्या जागांची देखभाल करण्यासाठी निधी दिला नाही.

अलिकडेच वृत्तपत्रात बातमी आली होती की, बी.एम.सीच्या सार्वजनिक उद्यान विभागाने सार्वजनिक उद्यानाच्या बाहेर सूचना लावली होती की, उद्यानात फिरायला येणाऱ्यांना यापुढे उद्यानाचा वापर व्यायाम, योगाभ्यास, खेळ किंवा संगीत शिकविण्यासाठी करता येणार नाही. शिवाय, त्यांना अशा उद्यानामध्ये अर्ध वर्तुळाकार रंगमंचाचा (अॅफी थिएटर) तालमीसाठी आणि कार्यक्रम सादर करण्यासाठी वापर करता येणार नाही. ह्यासंदर्भात बी.एम.सी.ने असा युक्तिवाद केला आहे की, सर्वसामान्य लोक सार्वजनिक उद्यानाचा वापर शुल्क आकारून वेगवेगळे

शैक्षणिक उपक्रम, व्यापारी लाभासाठी चालवत आहेत आणि त्यासाठी प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करणे आवश्यक होते, म्हणून सदर सूचना जारी करण्यात आली होती. तथापि, अशा सूचनेमुळे, बी.एम.सी.ने सार्वजनिक उद्यानाचा वापर मनोरंजनासाठी करण्यासाठी अडथळा निर्माण केला आहे.

उपाय

कर्नाटक राज्यातील, कर्नाटक सार्वजनिक उद्याने, खेळण्याची मैदाने आणि मोकळ्या जागा (सुरक्षितता आणि नियमन) अधिनियम, १९८५ अन्वये संबंधित स्थानिक प्राधिकरणावर (ज्यामध्ये महानगरपालिका आणि नगरपरिषदांचा समावेश आहे.) सर्व सार्वजनिक उद्याने, खेळण्याची मैदाने आणि त्यांच्या मालकीच्या किंवा त्यांच्याकडे सोपवण्यात आलेल्या मोकळ्या जागांची देखभाल करणे, त्यांची स्वच्छता आणि योग्य निगा राखण्याचे बंधन लादले आहे.

बी.एम.सी.ने संबंधित वॉर्ड समित्यांना संपर्क करून उपाय शोधून सार्वजनिक उद्याने, बगिचे आणि मोकळ्या जागांचा विकास आणि देखभाल करण्यासंदर्भात अनिवार्य योजना करणे आवश्यक आहे. उद्यान विभागासाठी जो निधी विशिष्टपणे निराळा काढला आहे, तो संबंधित वॉर्ड समितींना सार्वजनिक उद्यानांची देखभाल करण्यासाठी प्रदान करावा.

मोकळ्या जागा ह्या फक्त मुलांना खेळण्यासाठी किंवा सर्वसामान्य लोकांना व्यायामासाठी नाहीत, तर ह्या जागा विश्रांती घेण्यासाठी सुध्दा आहेत. उदा- घरगुती कामगार नेहमी दुपारी उद्यानातील बाकांवर बसून जेवतात, कंत्राटी

कामगार आणि दुचाकी चालवणारे कामगार सार्वजनिक उद्यानात असलेल्या झाडांखाली विश्रांती घेत असतात. लाउडस्पीकर्स आणि इतर उपद्रवांवर नियंत्रण घालणे समर्थनीय आहे, पण मोकळ्या जागेत जाण्यासाठी किंवा जागेचा उपयोग करमणूकीसाठी करताना असे कोणतेही नियम/ नियंत्रण सर्वसामान्य लोकांवर लादू नये, ज्यामुळे त्यांच्यावर अवास्तव निर्बंध येतील.

अंमलबजावणी

शहरातील सार्वजनिक उद्याने आणि बगिचे यांच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी त्याचप्रमाणे सर्वसामान्यांना अशा मोकळ्या जागेत प्रवेश मिळावा, यासाठी आम्ही राज्य शासनाला खालीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये सुधारणा करावी व त्याद्वारे बी.एम.सी.वर सार्वजनिक उद्याने, बगिचे आणि इतर मोकळ्या जागांची देखभाल करणे बंधनकारक करावे.
- वॉर्ड समित्यांना उद्यान विभागामध्ये उपलब्ध असलेला निधी, सार्वजनिक उद्याने आणि मोकळ्या जागांची देखभाल करण्यासाठी वापरण्याची परवानगी द्यावी.
- मोकळ्या जागा योग्य कारणासाठी वापरण्यासाठी, अनावश्यक निर्माण केलेले अडथळे कमी करून, ज्या कृतीमुळे सार्वजनिक उपद्रव होतो, त्यावर बंधने लादावीत.

पाळीव प्राण्यांची मालकी जबाबदारीने घेण्याबाबत पुरस्कार करणे

विभाग/प्राधिकरण

पशुसंवर्धन विभाग; नगर विकास विभाग;
सहकार, विपणन आणि वस्त्रोद्योग विभाग;
सर्व नागरी स्थानिक संस्था

वैधानिक सक्षमता

अनुच्छेद (कलम) २४३ डब्ल्यु, अनुसूची सात,
यादी तीन, नोंद क्र.१७.

मुख्य कायदे

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८;
महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, १९४९;
महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६०

समस्या

माध्यमाद्वारे प्रकाशित केलेल्या अहवालानुसार, भटक्या कुत्र्यांनी केलेल्या हल्ल्यात वाढ झालेली आहे. त्यामुळे भटक्या कुत्र्यांना खाद्य देऊन त्यांची काळजी घेणारे गट आणि अशा सवयीमुळे भटक्या कुत्र्यांपासून अधिकच उपद्रव होतो असे मत असलेल्या दोन गटांमध्ये जोरदार वादविवाद होत आहेत. पशू जन्म नियंत्रण नियम २०२३ ("एबीसी नियम") नुसार 'भटके कुत्रे' किंवा 'रस्त्यावर राहणारे कुत्रे' यांना आसरा नाही, आणि त्यांना कोणीही मालक नाहीत. ह्याचा अर्थ असा की, हे कुत्रे कधीही कोणत्याही व्यक्तीच्या मालकीचे नव्हते, तसेच हे मुक्त भटके कुत्रे आणि ज्या पाळीव कुत्र्यांचा त्यांच्या पालक मालकांनी परित्याग केला आहे, असे कुत्रे आहेत. सध्या भटक्या किंवा इतर कुत्र्यांची राज्यव्यापी आकडेवारी उपलब्ध नाही.

भटके कुत्रे हा नेहमीच वादाचा विषय झालेला आहे, परंतु पालक मालकांनी परित्याग केलेल्या पाळीव कुत्र्यांच्या वाढत्या संख्येबद्दल नेहमी दुर्लक्ष केले जात आहे. सन २०१८

पासून ते कोव्हिड-१९ साथीच्या सुरुवातीच्या कालावधीत, मुंबईतील पशू कल्याण संघटनेने ("ए.डब्ल्यू.ओ.") कमीत कमी ४५० कुत्र्यांची सुटका करून, त्यांचे पुनर्वसन केले. त्यापैकी जवळ जवळ ३० टक्के कुत्रे पालक मालकांनी परित्याग केलेले पाळीव कुत्रे होते. करोना साथीच्या आजाराच्या कालावधीत पाळीव कुत्र्यांच्या मालकांचे निधन झाल्यामुळे आणि स्थलांतरामुळे परित्याग करण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली.

तथापि, पाळीव कुत्र्यांचा परित्याग ही काही मुंबईतील विशिष्ट समस्या नाही आणि त्याचा करोना साथीशी संपूर्णपणे संबंध नाही. ए.डब्ल्यू.ओ.ना कुत्रे रस्त्यावर सोडून दिल्याची माहिती कळवण्यासाठी रोज अंदाजे १० ते १२ वेळा संपर्क केला जाते. ज्यावेळी पाळीव कुत्रे वृद्ध होतात, त्यांचा उपयोग प्रजननासाठी करणे अशक्य असते, किंवा ज्यावेळी त्यांच्या वर्तनामध्ये बदल होतो व त्यांचे आजारी पडण्याचे प्रमाण वाढते किंवा मालक आजारी पडतो किंवा ज्यावेळी पाळीव कुत्र्याची खरेदी अविचाराने केलेली असते, अशा परिस्थितीत पाळीव कुत्र्यांचा परित्याग केला जातो. ए.डब्ल्यू.ओ.ची संख्या कमी आहे, त्यामुळे पाळीव प्राण्यांचा परित्याग केल्यामुळे अशा संस्थांवरचे ओझे वाढते. प्राण्यांना क्रूरतेने वागवण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत अधिनियम, १९६० ("पी.सी.ए.") ह्या कायद्यांतर्गत पाळीव प्राण्यांचा परित्याग करणे हा देखील एक क्रूरतेचाच प्रकार आहे. तथापि पी.सी.ए.ची अंमलबजावणी व्यवस्थित झालेली नाही आणि परित्याग केलेल्या प्राण्यांच्या प्रकरणांचा शोध घेण्याबाबत कायद्यातील तरतुदी अपूर्ण आढळतात.

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ ("बी.एम.सी अधिनियम")मध्ये पाळीव प्राण्यांना परवाना देण्याची तरतूद केलेली आहे. सदर तरतूदी प्रमाणे, कुत्र्याच्या मालकाने प्रत्येक वर्षी कराची नाममात्र रक्कम एकदा भरल्यावर, त्यास परवाना देऊन तिकीट क्रमांक दिला जातो व कुत्रा घरी पाळण्याची परवानगी दिली जाते. हे तिकीट क्रमांक नेहमी कुत्र्याच्या गळ्यात घालणे आवश्यक आहे, अन्यथा बृहन्मुंबई महानगरपालिका सदर कुत्रा त्यांच्या ताब्यात घेऊ शकतात. अशी तरतूद असून देखील शहरात परवानाधारक कुत्र्यांची संख्या फारच कमी आढळते. प्रत्यक्षात, बी.एम.सी अधिनियमा अंतर्गत अर्जदाराला तिकीट क्रमांक देण्याऐवजी इ-मेल द्वारे परवान्याची प्रत पाठवली जाते. अशा प्रसंगी, ज्यावेळी मालक त्यांच्या पाळीव कुत्र्याचा परित्याग करतील त्यावेळी कुत्र्याच्या मालकाला शोधून दंडात्मक कारवाई करणे अशक्य आहे.

मुंबई शहराशिवाय इतर ठिकाणी, काही अपवाद वगळता पाळीव कुत्र्यांच्या परवान्यासंदर्भात नियमनात अनियमितता आढळते. महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम १९४९, मध्ये राज्यातील इतर नागरी स्थानिक संस्थांना ("यु.एल.बी.") परवाना देण्याची तरतूद केलेली नाही.

उपाय

एबीसी नियम पाळीव प्राण्यांना खाद्य पुरवणा-यांना यु.एल.बी. यांच्याशी समन्वय साधून भटक्या कुत्र्यांचे लसीकरण करण्यासाठी प्रोत्साहित करतो. हे एक प्रशंसनीय पाऊल आहे, तेंव्हा नागरी स्थानिक संस्थांनी कुत्र्यांसाठी देण्यात येणा-या परवानासंदर्भात

आणि त्यांच्या कल्याणासाठी अधिक सक्रिय भूमिका बजावण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय, राज्यातील सर्व पाळीव कुत्र्यांसाठी परवाना सक्तीचा करताना, त्यांनी कुत्र्यांच्या मालकांना सशुल्क मायक्रोचिपींगची सेवा देणे आवश्यक आहे. मायक्रोचीप मध्ये मालकाची माहिती, ब्रीडरचे नांव, किंवा पाळीव प्राण्याला ज्या दुकानातून विकत घेतला होता किंवा मालकाने कोणत्या ए.डब्ल्यू.ओ. कडून कुत्रा दत्तक घेतला होता, त्याचा तपशील आणि त्यासोबत कुत्र्याच्या सर्व वैद्यकीय नोंदी अशी सर्व माहिती असणे आवश्यक आहे. अशा मायक्रोचीपचा वापर कार्यक्षमतेने फक्त पाळीव कुत्र्याचा परित्याग केलेल्या मालकाचा शोध घेण्यासाठी नाही, परंतु अवैध प्रजनन करणारे आणि पी.सी.ए. अंतर्गत पाळीव प्राण्यांच्या दुकानांची तपासणी करता येईल. मायक्रोचिपींगमुळे मालकांना पाळीव प्राणी रस्त्यावर बिनदिक्कतपणे सोडून देण्यापासून परावृत्त करता येईल आणि ख-यारवु-या प्रकरणामध्ये ए.डब्ल्यू.ओ.द्वारे दत्तक घेण्यासाठी मालकांना प्रवृत्त केले जाईल.

अंमलबजावणी

पाळीव प्राण्यांच्या जबाबदार मालकीमध्ये सुधारणा होण्यासाठी, आम्ही राज्य शासनाला खालील प्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- सर्व कुत्रे आणि पाळीव कुत्र्यांचे राज्यव्यापी सर्वेक्षण करावे.
- बी.एम.सी. अधिनियमाच्या कलम १९१-ए – १९१-डी मध्ये सुधारणा करून सर्व कुत्र्यांसाठी मायक्रोचिपींग व परवाना अनिवार्य करावा. अशीच तरतूद महाराष्ट्र

महानगरपालिका अधिनियम १९४९ अंतर्गत समाविष्ट करावी.

- महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० अंतर्गत असलेल्या सहकारी गृहनिर्माण संस्थेच्या आदर्श उपविधीमध्ये सुधारणा करून व्यवस्थापकीय समितीला त्यांच्या संस्थेच्या जागेमध्ये असलेल्या सर्व पाळीव कुत्र्यांसंदर्भात संबंधित यु.एल.बी. ना सूचित करण्यासाठी प्रोत्साहित करावे.

महाराष्ट्र राज्यातील वारसा संवर्धन मजबूत करणे

विभाग/प्राधिकरण

नगर विकास विभाग; सर्व नागरी स्थानिक संस्था

वैधानिक सक्षमता

अनुच्छेद (कलम) २४३ डब्ल्यु, अनुसूची सात, यादी दोन, नॉंद क्र.५ व १२.

मुख्य कायदे

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८;
महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, १९४९;
महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगर नियोजन अधिनियम, १९६६; विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली

समस्या

भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षणानुसार, महाराष्ट्रात सुमारे २८६ प्राचीन आणि ऐतिहासिक स्मारके केंद्र सरकारने संरक्षित केली आहेत. कोणतेही स्मारक किमान १०० वर्षे जुने असले, तर ते राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्वाचे स्मारक म्हणून केंद्र सरकारच्या संरक्षणास पात्र ठरते. महाराष्ट्रातील सुमारे २४४ वेगवेगळ्या स्मारकांना राज्य शासनाने संरक्षित केले आहे. राज्य शासनाने संरक्षित करण्यासाठी स्मारके किमान ५० वर्षे जुनी असावीत. राज्यातील वारसा संरचनांची लक्षणीय संख्या केंद्र किंवा राज्य स्तरीय अधिनियमांन्वये निर्दिष्ट केलेल्या निकषांची पूर्तता करण्यात कमी पडल्यामुळे, कायद्याच्या कक्षेच्या बाहेर राहते. असे असून देखील, ऐतिहासिक लक्षणीय व्यक्तीशी / घटनेशी संबंधित असल्यामुळे किंवा त्यांच्या अद्वितीय वास्तुशिल्प रचनेमुळे ह्या संरचना राज्याच्या इतिहासाचा व सांस्कृतिक वारशाचा एक भाग बनल्या आहेत.

महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगर रचना अधिनियम, १९६६ ("एम.आर.टी.पी.ए.") मध्ये असे अनुबद्ध केले आहे की, कोणत्याही विशिष्ट प्रदेशासाठी विकास आराखडा

तयार करताना राज्याने इतर गोष्टींबरोबर, ऐतिहासिक, नैसर्गिक, वास्तुशिल्प आणि वैज्ञानिक हिताच्या इमारती त्याचप्रमाणे वारसा (पुरातन) इमारती आणि वारसा परिसर लक्षात घेणे आवश्यक आहे. या व्यतिरिक्त, एम.आर. टी.पी.ए. च्या अंतर्गत असलेल्या विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावलीमध्ये नमूद केले आहे की, वारसा संरचनांची सूची तयार करणे, श्रेणीप्रमाणे उदा. श्रेणी एक, दोन, तीन अशा प्रकारे वारसा संरचनांची वर्गवारी लावणे, विकास आणि पुनर्विकास व दुरुस्ती साठी लादलेले निर्बंध पाळणे आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे वारसा संवर्धन समितीची ("एच. सी.सी.") स्थापना करणे आवश्यक आहे.

एच.सी.सी. ही एक संस्था असून, त्यामध्ये राज्य सरकारद्वारे नियुक्त केलेले सदस्य आणि इतर तज्ञ असतात. सदर समिती बरोबर सूचीमध्ये नमूद केलेल्या वारसा संरचनेच्या विकासासाठी परवानगी देताना महानगरपालिका आयुक्त (किंवा जिल्हा परिषदेतील समकक्ष अधिकारी, नगर परिषद किंवा इतर कोणतेही स्थानिक प्राधिकरण) विचारविनिमय करतात. तथापि, एच.सी.सी.ची भूमिका पूर्णपणे सल्लागार स्वरूपाची असते. वास्तवात, एच.सी.सी. ने दिलेला सल्ला महानगरपालिका आयुक्त रद्द देखील करू शकतात. शिवाय, विशेषतः मुंबईच्या बाबतीत, वारसा परिसरातील श्रेणी क्र. तीन बहाल केलेल्या वारसा संरचनांची पुनर्रचना आणि पुनर्विकास ह्या संदर्भात एच.सी.सी.ला काही सल्ला देण्याची आवश्यकता नाही. महानगरपालिका/ नगर परिषद/ इतर स्थानिक संस्थाना त्यांच्या संबंधित महानगरपालिका कायद्यांतर्गत अंतिम निर्णय घेण्याचे

अधिकार आहेत, त्यांच्यावर वारसा जतन करणे बंधनकारक नाही. याचा परिणाम म्हणून शहरातील अनेक वर्षे अस्तित्वात असलेला वारसा परिसर झपाट्याने कमी झाला आहे. काही प्रकरणांमध्ये, पुनर्विकासामुळे वारसा परिसर त्याच्या मूळ क्षेत्राच्या जवळपास अर्ध्यापर्यंत कमी करण्यात आला आहे.

उपाय

महाराष्ट्रात असलेली ऐतिहासिक स्मारकांची प्रचंड संख्या, वारसा संरचना आणि त्याचबरोबर भारतात असलेले युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांपैकी सर्वाधिक स्थळांचे केंद्रीकरण महाराष्ट्रात असल्याने, देशात वारसा संवर्धन अधिनियम लागू करण्यात महाराष्ट्र अग्रेसर ठरला आहे. तथापि, गेल्या काही वर्षात एच.सी.सी.चे अधिकार सौम्य झाले आहेत. अलिकडेच, राज्य सरकारने किल्ल्यांच्या संवर्धन आणि पुनर्बांधणीसाठी स्वतंत्र महामंडळ स्थापन करण्याची घोषणा केली आहे. हा फार महत्वाचा धोरणात्मक निर्णय असला तरीही राज्य शासनाने ह्यापूर्वी अस्तित्वात असलेल्या संस्थेला, अर्थात एच.सी.सी.ला मजबूत करण्याचा विचार करणे देखील आवश्यक आहे.

एच.सी.सी.ला सक्षम करण्यासाठी ह्या संस्थेने दिलेले निर्णय नगरपालिकेवर बंधनकारक असणे आवश्यक असले पाहिजे. केंद्र सरकारने ही सूचना त्यांच्या मॉडेल बिल्डिंग बायलॉज, २०१६, वारसा इमारतीसंदर्भात तयार केलेल हस्तपुस्तक, २०१३ आणि आदर्श वारसा विनियमन, २०११ याद्वारे सुचवली होती. केंद्र सरकारने सूचित केल्यानुसार, कोणत्याही सूचीबद्ध वारसा वास्तूचा कोणताही विकास, पुनर्विकास किंवा सुधारणा करण्यास

राज्यातील महानगरपालिका अधिका-यांच्या पूर्व परवानगीशिवाय अंमलात आणू नये, जे महानगर पालिका अधिकारी अशी परवानगी देण्यापूर्वी एच.सी.सी. बरोबर विचारविनिमय करतील. महानगरपालिकेचे अधिकारी एच.सी.सी.ने दिलेल्या सल्ल्यानुसार कृती करावी. केवळ अपवादात्मक प्रकरणात, महानगरपालिकेचे अधिकारी पुन्हा सदर बाबीसंबंधी पुनर्विचार करण्याच्या हेतूने एच.सी.सी. कडे उलट संदर्भित करतील. एच.सी.सी.ने पुनर्विचार करून दिलेला निर्णय सदर महानगरपालिकेच्या अधिका-यावर बंधनकारक राहिल.

अंमलबजावणी

राज्यातील वारसा जपण्यासाठी, आम्ही राज्य शासनाला खालील प्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- एम.आर.टी.पी.ए. अंतर्गत असलेल्या विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावलीमध्ये सुधारणा करून एच.सी.सी.ने दिलेला निर्णय बंधनकारक करावा.
- सर्व महानगरपालिकांच्या कायद्यामध्ये सुधारणा करून महानगरपालिका, नगरपरिषद आणि राज्यातील इतर स्थानिक संस्थांचे वारसा संवर्धन/जतन हे एक अनिवार्य कर्तव्य करावे.

महाराष्ट्रातील इमारतीमधील आगीमुळे होणाऱ्या अपघातांना प्रतिबंध करणे

विभाग

नगर विकास विभाग; उद्योग, उर्जा आणि
कामगार विभाग

वैधानिक सक्षमता

अनुच्छेद (कलम) २४३ डब्ल्यु

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र आग प्रतिबंधक व जीवसंरक्षक
उपाययोजना अधिनियम, २००६;
महाराष्ट्र आग प्रतिबंधक व जीवसंरक्षक
उपाययोजना नियम, २००९;
विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली

समस्या

सन २०२३ मध्ये महाराष्ट्रात आग लागण्याच्या
अनेक घटना घडल्या; ह्या आगीत जीवितहानी,
दुखापती, आणि मालमत्तेचे नुकसान झाले. सन
२०१७ ते २०२२ या कालावधीत फक्त मुंबई
अग्निशमन दलाला आगीच्या घटनासंदर्भात
मदत करण्यासाठी २२,७६४ जणांनी
दूरध्वनीद्वारे संपर्क केला होता.

महाराष्ट्र आग प्रतिबंधक व जीवसंरक्षक
उपाययोजना अधिनियम, २००६
("अधिनियम") हा कायदा अंमलात आला.
अधिनियमाच्या कलम ३ अन्वये इमारतीचे
मालक आणि भोगवटादार यांनी आग
प्रतिबंधक व जीवसंरक्षक उपाययोजना ("आग
प्रतिबंधक उपाययोजना") करणे आवश्यक
आहे; नेहमी अग्नि प्रतिबंधक उपकरणाची
देखभाल करणे आणि इमारतीसाठी लागू
असलेल्या सुरक्षिततेसाठी मंजूरी मिळवणे
आवश्यक आहे. महाराष्ट्राचे संचालक,
अग्निशमन सेवा ("संचालक") परवानाधारक
एजन्सींना इमारतीमध्ये अग्निसुरक्षा उपकरण
बसवण्यासाठी अधिकृत करतात. त्याशिवाय,

प्रत्येक स्थानिक प्राधिकरण /नियोजन प्राधिकरणाच्या संचालक किंवा मुख्य अग्निशमन अधिका-याला अशा उपायांची पूर्तता केल्याची तपासणी करण्यासाठी आणि जर नियमाचे उल्लंघन केले असेल, तर ते शोधण्यासाठी इमारतीमध्ये प्रवेश करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. महानगरपालिकेचे विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन विनियम जे बेकायदेशीर किंवा अनधिकृत विकास रोखण्यासाठी महानगरपालिका नियोजन आणि विकासावर नियंत्रण ठेवतात, त्यामुळे कायद्यातील तरतुदी आणि त्यांच्या अंतर्गत असलेल्या नियमांची अंमलबजावणी करण्यास मदत होते.

इतर राज्याच्या तुलनेत, महाराष्ट्र राज्यातील अग्नि प्रतिबंधक अधिनियम व्यापक आहेत. तथापि, हा अधिनियम मुख्यत्वे राज्यातील उंच इमारतींच्या पर्यवेक्षणावर आणि परिक्षणावर अधिक भर देतो. उदाहरणार्थ सदर अधिनियमाखाली असलेल्या तरतुदीनुसार आग प्रतिबंध करण्याच्या हेतूने मालक/ भोगवटादारांनी विशिष्ट श्रेणींच्या इमारतींसाठी अग्निशमन पर्यवेक्षक नियुक्त करणे आवश्यक आहे. २०२३ सालामध्ये सदर अधिनियमामध्ये सुधारणा करण्यात आली आणि त्याप्रमाणे सदर नियम निवासी इमारतींना लागू करण्यात आला आहे. हा कायदा फक्त ज्या निवासी इमारतींची उंची ७० मीटरपेक्षा जास्त आहे (सर्व साधारण २२ मजले आहेत) त्यांच्यासाठी लागू केला आहे. अलिकडे, उंच आणि लहान अशा दोन्ही प्रकारच्या इमारतींमध्ये आग लागली होती. त्यामुळे हे स्पष्ट होत नाही की हा अधिनियम केवळ उंच इमारतींसाठीच का लागू केला असावा? ह्या अधिनियमाखाली

परवानाधारक एजन्सींना अग्निसुरक्षा उपायांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी सर्व इमारतींची एक वर्षातून दोनवेळा तपासणी करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. तथापि, नगर विकास विभागाने सन २०२१ मध्ये निर्गमित केलेल्या शासन निर्णयानुसार, अशाप्रकारची तपासणी प्रभावी झाली नव्हती. कारण ज्या परवानाधारक एजन्सीने इमारतींमध्ये सदोष अग्निसुरक्षा उपकरणे बसवली होती, त्यांनाच त्यानंतरच्या काळात सदर अधिनियमाखाली अग्निसुरक्षा उपायाचे पालन केल्याचे प्रमाणपत्र देण्याबाबत अधिकृत केले होते. सदर विसंगतीचे निराकरण करण्यासाठी, २०२३ सालामध्ये केलेल्या अधिनियमातील सुधारणे प्रमाणे दर दोन वर्षांनी तृतीय पक्षीय परिक्षण (थर्ड पार्टी ऑडिट) करण्याची संकल्पना मांडण्यात आली. तथापि, सदर परिक्षण (ऑडिट) राज्यातील सर्व इमारतींसाठी सक्तीचे केले नाही. तृतीय पक्षीय परिक्षण फक्त काही इमारतींसाठीच म्हणजे ज्या निवासी इमारतींची उंची ७० मीटर पेक्षा जास्त आहे अशा इमारतींसाठी आवश्यक केले आहे. ह्याचा अर्थ असा होऊ शकतो की, इतर इमारतींसाठी परवानाधारक एजन्सीद्वारे अग्निशमन उपकरणांची तपासणी करणे चालू राहिल.

अखेर, मुंबईत ७० टक्के आगी विजेच्या शॉर्ट सर्किटमुळे लागल्या होत्या. सध्या राज्यात कोणत्याही कायद्याप्रमाणे विद्युत परिक्षण सक्तीचे केलेले नाही. केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण (सुरक्षा आणि विद्युत पुरवठ्याशी संबंधित उपाय) विनियम २०१० ("**विनियम**") अनुसार बहुमजली इमारतींमधील मालक/ भोगवटादारांवर इमारतींच्या आतील भागातील कामकाज, विद्युत उपकरणांची स्थापना आणि

देखभाल अग्नि प्रतिबंधक उद्देशाने करण्याची जबाबदारी आहे. सदर विनियमामध्ये असे नमूद केले आहे की, ज्या इमारतींची उंची १५ मीटरपेक्षा जास्त आहे आणि विशिष्ट मर्यादेपर्यंत जोडलेला विद्युत भार (लोड) व व्होल्टेजसाठी व्यवस्था असेल, अशा इमारतींमध्ये विद्युत निरीक्षकाद्वारे तपासणी करणे आवश्यक आहे. तपासणीचे स्वरूप, पध्दत आणि त्याच्या अंमलबजावणीसंदर्भात राज्य शासनाने निर्णय घ्यायचा होता. परंतु, राज्य शासनाने आजपर्यंत विद्युत भाराची मर्यादा, त्याचे स्वरूप आणि पध्दतीसंदर्भात विनिर्देश केलेला नाही.

उपाय

इमारतींची उंची कितीही असली तरी देखील सर्व इमारतींना अग्नि प्रतिबंधक उपाय करणे आणि अग्निसुरक्षा परिक्षण करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र राज्याने अग्निसुरक्षा अधिकारी/अग्निशमन पर्यवेक्षकांच्या नियुक्तीसाठी ठेवलेली वर्तमान ७० मीटर इमारतीच्या उंचीची मर्यादा कमी करावी. या व्यतिरिक्त, कोणत्याही परिस्थितीत कोणत्याही इमारतीत अग्निसुरक्षा उपाय/उपकरणे प्रदान केलेल्या परवानाधारक एजन्सीने असे उपाय/ उपकरणे प्रमाणित करू नयेत.

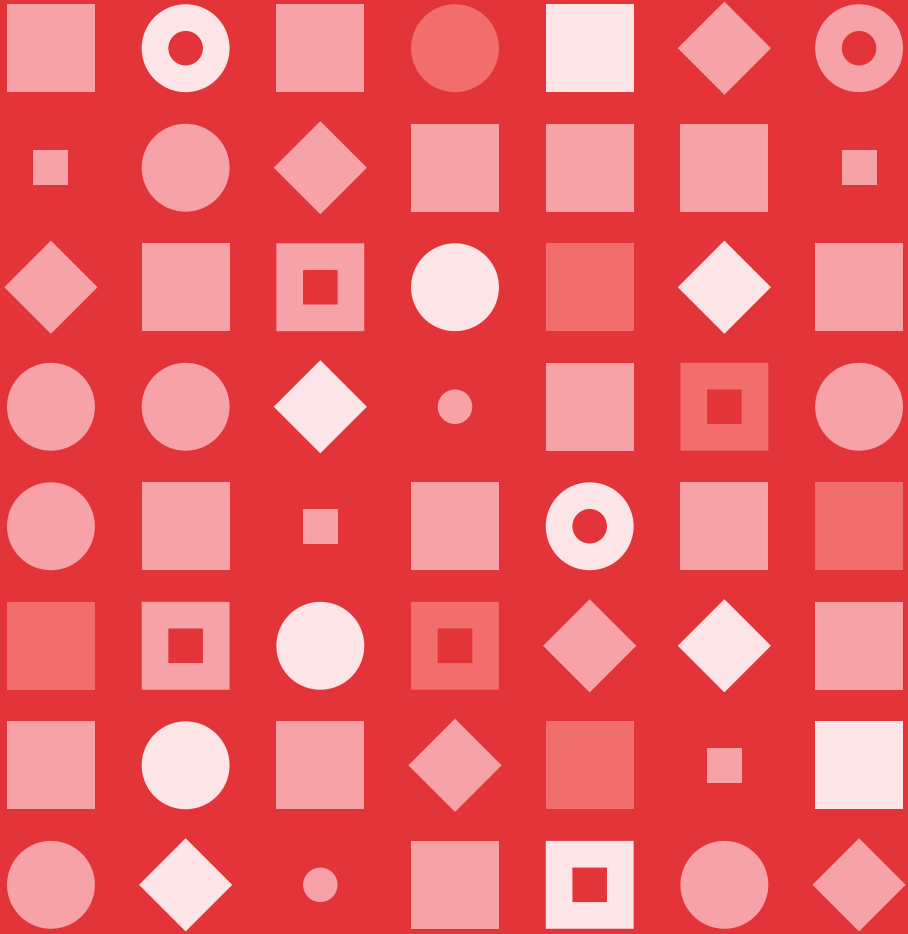
अखेर, महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाला ("एम.ई.आर.सी.") विद्युत अधिनियम २००३ अंतर्गत राज्यातील विद्युत गुणवत्ता मानके स्थापित करण्याची आणि त्यावर अंमलबजावणी करण्यासाठी अधिकार दिले आहेत. राज्य शासनाने एम.ई.आर.सी.च्या माध्यमातून, अधिनियमांतर्गत ज्या पध्दतीने अग्निसुरक्षा उपाय मांडले आहेत, त्याच पध्दतीने विद्युत सुरक्षा मानके आणि परिक्षण

उपाययोजने बाबत सविस्तर नियम जारी करणे आवश्यक आहे.

अंमलबजावणी

महाराष्ट्रात अतिरिक्त अग्नि दुर्घटनांना प्रतिबंध करण्यासाठी, आम्ही राज्य शासनाला खालील प्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- अधिनियमात आणि त्याअंतर्गत असलेल्या नियमात सुधारणा करून सर्व इमारतींसाठी नियमितपणे तृतीय पक्षाद्वारे परिक्षण सुरु करावे.
- एम.ई.आर.सी.च्या माध्यमाद्वारे विद्युत गुणवत्ता मानके आणि परिक्षण नियम जारी करावेत, ज्याद्वारे इमारतींमधील वीजेच्या सर्किटचे नियमित परिक्षण करणे सक्तीचे होईल. सर्व महानगरपालिकांच्या विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली प्रमाणे त्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील सर्व प्रकारच्या विकास कामांसाठी अशा सुरक्षा मानकांचे पालन करणे आणि परीक्षण उपाय अनिवार्य करावे.

समावेशकता

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र मिळवण्यात येणाऱ्या अडचणी कमी करणे

विभाग

आदिवासी विकास विभाग; सामाजिक न्याय
आणि विशेष सहाय्य विभाग

वैधानिक सक्षमता

अनुसूची सात, यादी तीन, नोंद क्र.१६ आणि
२०.

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती,
विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर
मागासवर्गीय व विशेष मागास प्रवर्ग (जातीचे
प्रमाणपत्र देण्याचे व त्याच्या पडताळणीचे
विनियमन) अधिनियम, २००० आणि
त्यांतर्गत नियम.

समस्या

महाराष्ट्रात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती,
इतर मागासवर्गीय यांना देण्यात येणारे कोणतेही
लाभ घेऊ इच्छिणा-या व्यक्तीकडे जात/जमाती
संदर्भातील प्रमाणपत्र (यापुढे “**सामाजिक
स्थिती प्रमाणपत्र**” संबोधले जाईल) महाराष्ट्र
अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त
जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व
विशेष मागासप्रवर्ग (जातीचे प्रमाणपत्र देण्याचे
व त्याच्या पडताळणीचे विनियमन) अधिनियम,
२००० (“**अधिनियम**”), ह्या अन्वये निर्गमित
आणि सत्यापित केलेले असणे आवश्यक आहे.

आरक्षित श्रेणींसाठी मिळणारे लाभ सुरक्षित
करण्यासाठी सक्षम प्राधिकरणाने सामाजिक
स्थिती प्रमाणपत्र जारी केले पाहिजे आणि
पडताळणी समितीने सामाजिक स्थिती
प्रमाणित करणारे वैधता प्रमाणपत्र निर्गमित
केले असणे पूर्ववश्यक आहे. या दोन्ही
प्रमाणपत्रांची आवश्यकता आहे कारण
महाराष्ट्रात बनावट/खोटी प्रमाणपत्रे स्वैरपणे

निर्गमित केली जात होती. तथापि, सक्षम अधिकारी आणि पडताळणी समितीला दिलेले अधिकार आणि कार्ये परस्पर व्याप्त आहेत. उदाहरणार्थ दोन्ही प्राधिकाऱ्यांपुढे सादर करण्यात येणारे दस्तावेज सारखेच असतात आणि दोन्ही प्राधिकारी सारख्याच पध्दतीने चौकशी करतात; अपवादात्मक परिस्थितीत पडताळणी समिती चौकशी करण्यासाठी दक्षता कक्षाची (विजिलंस सेल) मदत घेते.

या दोन्ही पध्दती शिवाय, संबंधित अधिनियम आणि त्यातील नियमामध्ये दोन्ही प्राधिकरणांनी चौकशी करताना आणि दावा अर्जावर निर्णय घेताना कोणते वस्तुनिष्ठ निकष विचारात घेतले पाहिजेत याबद्दल स्पष्टता नाही. अर्जदाराकडून आवश्यक असलेल्या दस्तावेजांची घेतली जाणारी यादी संपूर्ण नाही आणि सदर अधिकारी मार्गदर्शनासाठी निर्गमित केलेल्या कार्यकारी परिपत्रकाचा (कायदा लागू होण्यापूर्वी जारी केलेल्या) संदर्भ घेत असल्याचे आढळून आले आहे.

अंतिमतः, दोन्ही प्राधिकरणांना, अर्जावर निर्णय घेताना आणि चौकशी करताना व्यापक विवेकाधिकार प्राप्त झालेले आहेत. काही प्रकरणामध्ये, अर्जदारांनी समाजात प्रचलित असलेल्या आडनावापेक्षा वेगळे आडनाव लावले होते, 'अशुध्द' मराठी भाषा बोलत होते, हिंदू विधी पाळत होते, त्यामुळे त्यांची सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्रे नाकारण्यात आली होती. शिवाय, अर्ज आणि सत्यापन या दोन्ही टप्प्यांवर, जोपर्यंत सिध्द होत नाही तोपर्यंत पुराव्याचा भार अर्जदारावर असतो, अन्यथा त्यांना संशयित मानले जाते.

उपाय

केवळ आरक्षित वर्गासाठी जे लाभ उपलब्ध आहेत, ते फक्त त्याच संबंधित वर्गातील व्यक्तींना मिळावेत, यासाठी कठोर चौकशी करण्याच्या प्रक्रियेची आवश्यकता आहे. परंतु, चौकशी आणि प्रक्रिया दुबार करणे, हा यासाठी योग्य उपाय नाही. त्याऐवजी, मूळ तत्वाशी तडजोड न करता सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र मिळवण्याची प्रक्रिया सुलभ करणे आवश्यक आहे.

त्याचप्रमाणे, सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र मिळविण्याच्या संपूर्ण प्रक्रियेदरम्यान, अर्जदारास संशयित असल्यासारखी वागणूक देऊ नये. एकदा कागदपत्रांची कसून तपासणी केल्यावर, पुरेशी चौकशी केल्यावर आणि सामाजिक स्थितीचे प्रमाणपत्र सक्षम प्राधिकरणाने निर्गमित केल्यानंतर अर्जदाराला पुरावे सादर करण्याच्या ओझ्यापासून मुक्त करावे. जर एखाद्या व्यक्तीने अथवा एजन्सीने सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र धारकाच्या संदर्भात काही आक्षेप घेतला, तरच प्रमाणपत्राच्या पडताळणीची आवश्यकता भासली पाहिजे, आणि अशा परिस्थितीत पुरावा सादर करण्याची जबाबदारी आक्षेप घेणा-या व्यक्तीवर किंवा संस्थेवर असावी. उदाहरणार्थ छत्तीसगडमध्ये, जिल्हास्तरीय पडताळणी समिती स्वतःहून किंवा माहिती मिळाल्यावर किंवा तृतीय पक्षाने दिलेल्या संदर्भावर सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्राची पडताळणी करू शकते. सर्व प्रकरणांमध्ये पडताळणी सक्तीची नसावी. ओडीशा आणि कर्नाटक मध्ये देखील सारखीच प्रक्रिया आहे. कर्नाटकमध्ये अर्जदारावर फक्त निर्गमित करण्याच्या

टप्प्यावर पुराव्याची जबाबदारी असते, परंतु पडताळणीच्या टप्प्यावर नसते.

शकते याबाबत अर्जदारांना माहिती करून द्यावी.

अंमलबजावणी

सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र मिळवण्यासाठी येणा-या अडचणी कमी करण्यासाठी, आम्ही शासनाला खालील प्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- कायद्यांतर्गत असलेल्या नियमांमध्ये सुधारणा करून सक्षम प्राधिकरणाला सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र निर्गमित करण्यापूर्वी सर्व प्रकारची चौकशी करण्याचे अधिकार द्यावेत. अर्जाच्या टप्प्यावर दक्षता कक्षाला देखील चौकशीमध्ये सहभागी करून घ्यावे.
- कायद्याच्या कलम ६ अंतर्गत सुधारणा करणे गरजेचे आहे, जेणेकरून जेव्हा एखाद्या व्यक्तीने चुकीच्या पध्दतीने किंवा फसवणुकीने सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र मिळवले आहे, अशी शंका असेल, तेव्हाच सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्राची पडताळणी करावी. याव्यतिरिक्त, पडताळणीच्या टप्प्यावर सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्राच्या खरेपणा बाबत आक्षेप घेणारी व्यक्ती किंवा संस्थेवर पुरावा सादर करण्याची जबाबदारी लादणे आवश्यक आहे.
- दोन्ही प्राधिकरणांना कायद्यांतर्गत दिलेले विवेकाधिकार कमी करण्यासाठी, सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र प्रदान करण्यासाठी अर्जदारांनी सादर करावयाच्या दस्तावेजाची संपूर्ण यादी प्रदान करावी, त्याच बरोबर प्राधिकरणाद्वारे कोणत्या बाबींवर तपशीलवार चौकशी होऊ

महाराष्ट्रातील कैद्यांच्या आरोग्यासंबंधी हक्कांचे रक्षण करणे

विभाग

कारागृह विभाग

वैधानिक सक्षमता

अनुसूची सात, यादी दोन, नोंद क्र.४

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र कारागृह अभ्यागत नियम १९६२;

महाराष्ट्र कारागृह (कर्मचारी कार्ये) नियम

१९६५;

महाराष्ट्र कारागृह (कारागृह रुग्णालय) नियम

१९७०.

समस्या

एप्रिल २०२३ सालापर्यंत महाराष्ट्रात ६० कारागृहे होती, त्यापैकी नऊ मध्यवर्ती कारागृहे, २८ जिल्हा कारागृहे आणि १९ मोकळ्या कारागृहांचा समावेश करण्यात आला होता. ह्या कारागृहात मंजूर केलेल्या २५,३९३ एवढ्या कैद्यांच्या संख्ये ऐवजी प्रत्यक्षात ४०,५९४ कैदी ठेवलेले आहेत, म्हणजे कैद्यांची ६० टक्क्याने जास्त गर्दी कारागृहात आहे. कैदी आणि न्यायालयीन खटला चालू असलेल्या कैद्यांच्या संख्येबाबतीत महाराष्ट्राचे सातत्याने पहिल्या पाच राज्यांमध्ये स्थान येते.

कैद्यांच्या प्रमाणापेक्षा जास्त संख्येमुळे निर्माण होणा-या समस्ये शिवाय कैद्यांसाठी पुरवण्यात येणा-या आवश्यक व वैद्यकीय सुविधांचा अभाव ही विचार करण्याजोगी समस्या देखील राज्यात निर्माण झाली आहे. अलिकडच्या काळात, कैद्यांनी इतर तक्रारीशिवाय वैद्यकीय उपचार, दर्जेदार औषधे, झोपण्यासाठी पुरेशी जागा, गाद्या, मच्छरदाण्या मिळवण्यासाठी न्यायालयात याचिका दाखल केल्या आहेत. मुंबई उच्चन्यायालयाने राज्यातील एका

मध्यवर्ती कारागृहाच्या स्थितीची दखल घेतली आणि त्याप्रमाणे राज्यातील सर्व कारागृहांच्या पोलीस महानिरीक्षकांकडून ("आय.जी.पी.") कारागृहातील वैद्यकीय सुविधेबाबत अहवाल मागवले आणि त्यांना ह्या संदर्भातील सर्व तक्रारींचे निवारण करण्याचे निर्देश दिले. सन २०२१ मध्ये, महाराष्ट्रातील कारागृहात, १३१ मृत्यू झाल्याची नोंद झाली आहे. ही नोंद देशात झालेल्या कैद्यांच्या मृत्यू बाबत सहाव्या क्रमांकावर आहे. यापैकी जास्त प्रमाणातील मृत्यू हे वृद्धत्वामुळे किंवा अनैसर्गिक कारणांमुळे होण्यापेक्षा आजारपणामुळे झाले असल्याचे आढळले, त्यामुळे असे स्पष्ट होते की कारागृहातील वैद्यकीय सुविधेमध्ये सुधारणा होणे अत्यावश्यक आहे.

कारागृहे अधिनियम, १८९४ ह्या अधिनियमांतर्गत कारागृहांचे नियमन केले जाते आणि राज्य स्तरावर त्या आधारावर नियम पारित केले जातात. महाराष्ट्र कारागृह (कारागृह रुग्णालय) नियम १९७० ("रुग्णालय नियम") अंतर्गत कारागृहातील वैद्यकीय सुविधा पुरवल्या जातात. यामध्ये कारागृहाच्या रुग्णालयातील वैद्यकीय कर्मचारी आणि त्यांची कर्तव्ये, कैद्यांची वैद्यकीय तपासणी आणि उपचारा संदर्भात तपशीलवार तरतुदी नमूद केलेल्या आहेत. तथापि ह्या नियमांची अंमलबजावणी चुकीच्या पध्दतीने केल्यामुळे गेल्या अनेक वर्षांपासून न्यायालयीन हस्तक्षेपाची आवश्यकता भासत आहे. अशा हस्तक्षेपाची मागणी करण्यात आली आहे कारण राज्यस्तरीय नियमांमध्ये कारागृहातील तक्रार निवारणाबाबत अपुन्या तरतुदी आहेत, आणि त्याबाबत जबाबदारी घेण्याची यंत्रणा देखील अपुरी आहे. सध्या, महाराष्ट्र कारागृह

(कर्मचारी कार्ये) नियम १९६५ ("कर्मचारी कार्य नियम"), कैद्यांच्या समस्या आणि तक्रारी कारागृह अधिका-यांकडे म्हणजे, अधिक्षक आणि जेलर यांच्याकडे मांडता येणे शक्य आहे. स्वतंत्रपणे, महाराष्ट्र अभ्यागत कारागृह नियम १९६२ ("अभ्यागत नियम") अंतर्गत कारागृह, अभ्यागतांचे एक मंडळ ("बोर्ड ऑफ विजिटर्स" किंवा "बी.ओ.व्ही.") (ज्या अंतर्गत अधिकारपरत्वे बनलेले सदस्य आणि राज्य सरकारने नामनिर्देशित केलेले सदस्य असतील) प्रस्थापित करू शकते. सदर कारागृह अभ्यागत मंडळ संबंधित कारागृहाची तपासणी करणे आणि कैद्यांच्या तक्रारी ऐकणे असे कार्य करणे अपेक्षित असते.

उपाय

सर्वोच्च न्यायालयाने वारंवार अधिनिर्णय दिला आहे की, एखादी व्यक्ती निर्दोष असो किंवा दोषी असो, तरी देखील त्याच्या जीवाचे रक्षण करणे हे राज्याचे आद्य कर्तव्य आहे. जगण्याच्या अधिकाराचा एक भाग म्हणून आरोग्य आणि स्वच्छतेचा अधिकार कायम राखत न्यायालयाने नमूद केले आहे की, कैद्यांना "दुहेरी अपंगत्व" सहन करावे लागत आहे. ह्याचे कारण असे आहे की, मुक्त असलेल्या सर्व साधारण नागरिकांना वैद्यकीय क्षेत्रातील विशेषज्ञांकडून ज्याप्रमाणे वैद्यकीय सेवा मिळतात, तशा सेवा कारागृहात बंदिस्त असल्यामुळे कैद्यांना मिळत नाहीत, त्यामुळे कैदी अधिक असुरक्षित असतात.

कैद्यांच्या आरोग्याचा अधिकार सुरक्षित करण्याचा एक मार्ग म्हणजे, केंद्र सरकारने सन २०१६ मध्ये निर्गमित केलेल्या आदर्श कारागृह नियम ("मॉडेल मॅन्युअल") पुस्तिकेप्रमाणे हॉस्पिटलच्या नियमांची योग्य

पद्धतीने अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. जरी महाराष्ट्र कारागृह रुग्णालय नियामामध्ये कारागृहातील वैद्यकीय सुविधांच्या संदर्भात महत्वाच्या तरतुदी असल्या, तरीदेखील त्या आजच्या काळात अधिक व्यापक करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ सध्या कुष्ठरोगावर आधुनिक उपचार पद्धती उपलब्ध असल्याने, या नियमांतर्गत कुष्ठरोग आणि कुष्ठरोगाने पीडित कैद्यांना कारागृहात वेगळे ठेवणे या संबंधी तरतुदींना संसर्गजन्य रोगांवरील सामान्य प्रकरणाद्वारे बदलले जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे रुग्णालयाच्या नियमांतर्गत मानसिक आरोग्यासंदर्भातील तरतुदीत व्यावसायिक समुपदेशन, मानसोपचार आणि नियमित मूल्यमापन यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे.

दुसरे म्हणजे, उपायांशिवाय अधिकार देणे हे केवळ आदर्श आहेत. कर्मचारी कार्य नियम आणि अभ्यागत नियमांद्वारे संस्थात्मक तक्रार निवारण यंत्रणा प्रदान करणे आवश्यक आहे (अंतर्गत तपासणी) आणि त्यासाठी स्वतंत्र आणि अनिवार्य असे अभ्यागतांचे एक बी.ओ.व्ही. असणे आवश्यक आहे. सर्व कारागृहात कायमस्वरूपी तक्रारीचे निवारण करणारी समिती असणे आवश्यक आहे. सदर यंत्रणेमध्ये कारागृहातील अधिकारी आणि कैद्यांचा प्रतिनिधी असणे आवश्यक आहे. प्राप्त झालेल्या तक्रारी आणि निवारण केलेल्या तक्रारींची संख्या, याबाबत सदर यंत्रणेचे काम आय.जी.पी. आणि संबंधितांना कळवले पाहिजे. मॉडेल मॅन्युअलच्या अनुषंगाने आणि पारदर्शकता वाढवण्यासाठी, बी.ओ.व्ही मध्ये मानवाधिकार आयोगाचा एक सदस्य आणि दोन सामाजिक कार्यकर्त्यांचा समावेश

करणे आवश्यक आहे. हया कारणास्तव, सरकारने बी.ओ.व्ही. तपासणीच्या टिप्पणी सार्वजनिकरित्या उपलब्ध केल्या पाहिजेत.

अंमलबजावणी

कैद्यांचा आरोग्याचा अधिकार प्रभावीपणे सुरक्षित करण्यासाठी, आम्ही शासनाला खालील प्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- रुग्णालयाचे नियम आदर्श हस्त पुस्तिकेनुसार अंमलात आणवेत.
- कर्मचारी कार्य नियमांमध्ये सुधारणा करून, कायमस्वरूपी तक्रार निवारण समितीची स्थापन करावी, जेणेकरून सदर समिती कैद्यांच्या तक्रारींचे, तसेच वैद्यकीय सुविधांबाबतच्या तक्रारींचे निवारण होईल.
- अभ्यागत नियमांमध्ये सुधारणा करून बी.ओ.व्ही.ची स्थापना अनिवार्य करावी व त्यामध्ये मानवाधिकार आयोगाचा एक सदस्य आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांचा समावेश करावा.

महाराष्ट्रातील पूर्व शालेय शिक्षणाचे नियमन

विभाग

महिला व बाल विकास विभाग;
शालेय शिक्षण आणि क्रीडा विभाग

वैधानिक सक्षमता

सातवी अनुसूची, यादी तीन, नोंद क्र.२५

मुख्य धोरणे

महाराष्ट्र पूर्व प्राथमिक शिक्षण धोरण, २०१९;
राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०

समस्या

वय वर्ष २ ते ६ या वयोगटातील पूर्व शालेय (प्राथमिक) शिक्षण किंवा संगोपन ("इ.सी.इ.") हे बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ (आर.टी.इ.) या अधिनियमाच्या कक्षबाहेर येते. महाराष्ट्रामध्ये इ.सी.इ. नियमन एकापेक्षा अधिक विभागांद्वारे केले जाते. महिला आणि बाल विकास विभागाच्या ("डब्ल्यू.सी.डी.") अखत्यारीत येणाऱ्या अंगणवाडीतर्फे अर्भके आणि लहान मुलांसाठी खेळावर आधारीत शिक्षण दिले जाते. राज्यसरकारचा शिक्षण विभाग किंवा महानगरपालिका ("शिक्षण विभाग") या दोन्ही विभागांतर्फे स्वतंत्रपणे, महानगर पालिकेच्या पायाभूत शिक्षण देणाऱ्या किंवा शिक्षणाची पूर्वतयारी करून घेणाऱ्या प्राथमिक शाळांची देखरेख केली जाते. अखेरीस, कोणत्याही स्वाजगी पूर्व प्राथमिक शाळांचे राज्यस्तरीय एजन्सीद्वारे नियमन केले जात नाही.

इ.सी.इ. मध्ये वयाचे निकष व वितरण मानकांमधील स्पष्ट नियमांच्या अभावामुळे, राज्यात केली जाणारी लहान मुलांची पट नोंदणी आणि त्यांना देण्यात येणारे पूर्व प्राथमिक शिक्षण याबाबत मोठ्या प्रमाणावर

विसंगती आढळून येते. उदाहरणार्थ, पाच ते सहा वर्षांची मुले अंगणवाडीमध्ये खेळावर आधारित शिक्षण घेत असल्याचे, आणि दोन वर्षांहून लहान मुले महानगरपालिकांच्या पूर्व प्राथमिक शाळांमध्ये प्रवेश घेत असल्याचे आढळून आले आहे. एकीकडे, अंगणवाडी ह्या इ.सी.इ. प्रदान करण्यासाठी पुरेश्या सुसज्ज व प्रशिक्षित नाहीत; तर दुसरीकडे, महानगरपालिका शाळांमध्ये खेळावर आधारित शिक्षणाची तरतूदच नाही. खाजगी पूर्व प्राथमिक शाळांवर कोणत्याही प्रकारचे नियंत्रण नसल्यामुळे, अशा शाळांमध्ये सुरक्षा आणि फसवणुकीसंबंधित घटना घडतात, व त्यामुळे पालक आणि पाल्यांसमोर अनेक समस्या उभ्या राहिल्या आहेत.

मुंबई उच्च न्यायालयाने सुध्दा इ.सी.इ. संदर्भात सर्वसमावेशक योजना अस्तित्वात नसल्याबाबत २०१७ मध्ये निराशा व्यक्त केली होती. न्यायालयाने राज्य शासनाला त्याबाबत धोरण आखण्याविषयी निर्देश दिल्यानंतर, राज्य सरकारने महाराष्ट्र पूर्व प्राथमिक शिक्षण धोरण ("इ.सी.सी.इ. धोरण २०१९") अंमलात आणले. ह्या धोरणानुसार राज्यातील सर्व पूर्व प्राथमिक शाळांची नोंदणी, मान्यता आणि शाळांवर देखरेख करणे अनिवार्य करण्यात आले आहे. इ.सी.इ. प्रभावी अंमलबजावणी (देखरेखी) करीता राज्य सरकारने महानगरपालिका पातळीवर शिक्षण विभाग व डब्ल्यू.सी.डी. यांमध्ये समन्वय समितीची स्थापना करावी असेही सुचवण्यात आले आहे.

इ.सी.सी.इ. धोरण २०१९ अंमलात आल्यापासून ४ वर्षे उलटून गेल्यानंतरही त्यातील तरतुदींची राज्यात अंमलबजावणी

झालेली नाही. उदाहरणार्थ, इ.सी.सी.इ. धोरण २०१९ अंतर्गत जी पोर्टल्स व ज्या समित्या स्थापन केल्या जाणार होत्या त्या अजूनही स्थापन केलेल्या नाहीत. "ना नफा" तत्वावर चालवल्या जाणाऱ्या मुंबई मधील ज्या संस्था पूर्व प्राथमिक शिक्षण देत होत्या, त्यांना या धोरणाच्या अस्तित्वाची देखील माहिती नव्हती, असे विधी द्वारे केलेल्या सर्वेक्षण अभ्यासात आढळले आहे. डब्ल्यू.सी.डी. द्वारे ऑक्टोबर २०२२ मध्ये जारी झालेल्या शासकीय निर्णयाद्वारे मान्य करण्यात आले आहे की, वरील धोरणाची अंमलबजावणी असमाधानकारकरित्या केली गेली. तसेच, डब्ल्यू.सी.डी. व शिक्षण विभाग यांच्यात असलेला आंतरविभागीय समन्वयाचा अभाव ही बाब देखील कारणीभूत आहे.

उपाय

सध्या महाराष्ट्रामध्ये कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे इ.सी.इ. च्या सर्व बाबींचे नियमन करणे ही काळाची गरज आहे. धोरणापेक्षा, कायदा हा अधिकृत निर्बंधामुळे अंमलात आणला जातो व कायद्याच्या न्यायालयात न्याय्य असतो, तसेच कायद्यामुळे हक्क व उत्तरदायित्वाची बंधने निर्माण होतात.

राज्य शासनाने सन १९९६ मध्ये पूर्व-प्राथमिक शाळांबाबत कायद्याचा मसुदा तयार करण्यासाठी पुढाकार घेतला होता. तथापि, महाराष्ट्र पूर्व-प्राथमिक शाळा केंद्रे (प्रवेश नियमन) कायदा १९९६, लागू न होता, त्याचे निरसन करण्यात आले. सध्या दिल्ली केंद्रशासित प्रदेश, कायद्याद्वारे पूर्व-प्राथमिक शाळांची मान्यता व व्यवस्थापन याबाबतचे नियंत्रण करते. नुकतेच उत्तर प्रदेशमध्ये सुध्दा

पूर्व-प्राथमिक शाळांच्या नियमनासाठी नियम लागू करण्यात आले आहेत.

महाराष्ट्र राज्य, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ("एन.ई.पी.") लागू करण्याच्या प्रक्रियेत आहे. एन.ई.पी. ह्या धोरणानुसार, सूचविण्यात असे आले आहे की, प्रत्येक राज्याने शिक्षकांच्या पात्रतेचे, अभ्यासक्रमाचे व पूर्व प्राथमिक शाळांसाठी आवश्यक त्या पायाभूत सुविधांचे योग्य ते निकष ठरवावेत, आणि त्याचबरोबर इ.सी.इ.ची सार्वत्रिक तरतूद करावी. या तरतुदींचे पालन करण्यासाठी नवीन व प्रभावी इ.सी.इ. कायदा लागू करणे आवश्यक आहे. वरील कायद्यामध्ये इतर गोष्टींबरोबर प्राथमिक शाळांसाठीची नोंदणी, नियमन व देखरेखीसाठी तरतुदी तसेच शिक्षकांची पात्रता, अभ्यासक्रमासाठी आवश्यक असलेले निकष व कायद्याचे उल्लंघन झाल्यास प्रतिबंध या सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव असणे आवश्यक आहे. तसेच इ.सी.इ. नियमनासाठी आंतरविभागीय समन्वयाचा अभाव हा सर्वांत प्रमुख अडथळा असल्याचे निदर्शनास आल्यामुळे, या कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी राज्य शासन, डब्ल्यू.सी.डी., शिक्षण विभाग व महानगरपालिका आणि इतर संबंधित विभागांचे सदस्य यांची समिती स्थापन करण्याचा विचार करू शकते.

अंमलबजावणी

इ.सी.इ.च्या नियमनासाठी आम्ही राज्य शासनाला पुढीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- महाराष्ट्रातील खाजगी, सरकारी किंवा "ना नफा" तत्वावर असलेल्या संस्थांद्वारे

चालविल्या जाणाऱ्या सर्व पूर्व शालेय विद्यालयांच्या नोंदणी, नियमन आणि देखरेखीसाठी कायदा करण्यात यावा. या कायद्यात तरतुदींचे पालन न केल्यास घातले जाणारे निर्बंध सुद्धा समाविष्ट करावेत.

- डब्ल्यू.सी.डी., शिक्षण विभाग व महानगरपालिका आणि इतर संबंधित विभागांच्या सदस्यांची एक समिती स्थापन करावी. ही समिती राज्यातील इ.सी.इ. शिक्षणावर, तसेच त्या संबंधित विविध पैलूंवर देखरेख ठेवेल.

महाराष्ट्रातील शहरे अपंग व्यक्तींसाठी अधिक समावेशक बनवणे

विभाग

अपंग कल्याण आयुक्तालय; नगर विकास विभाग

वैधानिक सक्षमता

अनुच्छेद (कलम) २४३ डब्ल्यू, सातवी अनुसूची, यादी दोन, नोंद क्र. ५, क्र. ९ व क्र. १८

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगररचना अधिनियम १९६६

समस्या

भारताने अपंग व्यक्तींच्या हक्कांवरील संयुक्त राष्ट्रांच्या परिषद २००६ मधील ठरावाला मान्यता दिली आहे, ज्याद्वारे सर्व राज्य कारभारत अपंग व्यक्तींचा ("पी.डब्ल्यू.डी.") अर्थपूर्ण समावेश करणे आवश्यक आहे. या परिषदेच्या अंतर्गत येणाऱ्या देशाच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये संसदेने अपंग व्यक्ती अधिकार अधिनियम, २०१६ ("आर.पी.डब्ल्यू.डी. अधिनियम") लागू केला आहे. ह्या आर.पी.डब्ल्यू.डी. अधिनियमाच्या अंतर्गत राज्य शासनाला अनेक जबाबदाऱ्या पार करणे आवश्यक आहे. या जबाबदाऱ्यांमध्ये अपंग व्यक्तींसाठी आर.पी.डब्ल्यू.डी अधिनियम भौतिक वातावरण, वाहतूक तसेच माहिती व संवाद तंत्रज्ञान या सर्व बाबी सुलभतेने उपलब्ध करण्याची जबाबदारी अंतर्भूत आहे. कायदा लागू झाल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत या कायद्याच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठीचे नियम तयार करण्याचे निर्देश राज्य सरकारला देण्यात आले आहेत.

भारताच्या २०११ च्या जनगणनेनुसार, महाराष्ट्र राज्य हे देशात अपंगांच्या संख्येत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. एकूण लोकसंख्येतील किमान २९,६३,३९२ म्हणजे अपंग असलेले २.६४ टक्के लोक महाराष्ट्रात राहतात. तथापि, सर्वोच्च न्यायालयाने वारंवार ताकीद देऊनही राज्याने आर.पी.डब्ल्यू.डी. अधिनियमांतर्गत नियम तयार केले नाहीत.

आर.पी.डब्ल्यू.डी. अधिनियमाची अंमलबजावणी न केल्यामुळे, मुंबई उच्च न्यायालयात २०१८ मध्ये राज्य सरकार, भारतीय रेल्वे, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिका या सर्वांविरुद्ध एक जनहित याचिका दाखल करण्यात आली होती. मुंबई शहर आणि जवळपासची अनेक सरकारी आणि खाजगी आस्थापने अपंग व्यक्तींसाठी प्रवेश घेण्यास अनुकूल नाहीत असे ह्या जनहित याचिकेत निर्देशित करण्यात आले होते. यामुळे, केवळ शहराच्या विकास नियंत्रण नियमांचे आणि आर.पी.डब्ल्यू.डी. अधिनियम ह्यांचेच नाही, तर भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत समाविष्ट असलेल्या अपंग व्यक्तींच्या सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याच्या अधिकाराचे देखील उल्लंघन झाले आहे. तसेच हे प्रकरण न्यायालयासमोर प्रलंबित असताना, मुंबई आणि महाराष्ट्रातील इतर शहरांना अपंग रहिवाश्यांच्या गरजांबद्दल आस्था नाही असेच खेदपूर्वक म्हणावे लागेल.

उपाय

कोणत्याही शहराच्या विकासाची सुरुवात ही योग्य नियोजनाद्वारे होते. महाराष्ट्रामध्ये हे नियोजन महानगरपालिका, मुंबई आणि

नागपूर महानगर प्रादेशिक विकास प्राधिकरणे, महाराष्ट्र गृहनिर्माण आणि क्षेत्र विकास प्राधिकरण (म्हाडा), झोपडपट्टी पुर्नवसन प्राधिकरण (एस.आर.ए.), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एम.आय.डी.सी.) इत्यादी विविध प्राधिकरणांच्या मार्फत तसेच, जिल्हा नियोजन समित्या व महानगर नियोजन समित्या यांसारख्या सांविधानिक संस्थांकडून सुद्धा नियोजन केले जाते.

महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगर रचना अधिनियम, १९६६ ("एम.आर.टी.पी.ए") हा राज्यातील विकास नियोजन आणि जमिनीच्या वापराचे नियमन करणारा प्रमुख अधिनियम आहे. या अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार, नियोजन समितीने मसुदा विकास आराखडा तयार केल्यावर सदर आराखडा राजपत्रात प्रसिध्द करणे आवश्यक आहे. आणि त्यानंतर ६० दिवसांच्या कालावधीत त्या आराखड्यासंबंधी लोकांकडून आक्षेप आणि/ किंवा सूचना मागविल्या गेल्या पाहिजेत. नियोजन समित्या, वरील आक्षेपांची सुनावणी घेऊन नियोजन प्राधिकरणाला अहवाल सादर करतील. नियोजन प्राधिकरण अहवालाचा विचार केल्यानंतर, आवश्यक असल्यास, मसुदा विकास आराखड्यामध्ये बदल करू शकतात. एम.आर.टी.पी.ए. अंतर्गत या एका तरतुदीनुसार जनतेला विकास नियोजनात सहभागी करून घेतले जाते.

केंद्रीय गृहनिर्माण आणि नागरी व्यवहार मंत्रालयाने जारी केलेल्या शहरी आणि प्रादेशिक विकास योजना अंमलबजावणी मार्गदर्शक तत्वे २०१४ नुसार, विकास नियोजनाची प्रक्रिया वरिष्ठ स्तरापासून निम्न

स्तरापर्यंत होण्याऐवजी, निम्न स्तरापासून वरिष्ठ स्तरापर्यंत अशा क्रमाने बदलली पाहिजे. यासाठी विकास नियोजनात लोकसहभाग वाढला पाहिजे, जेणेकरून भविष्यात निर्माण होणारी शहरे तेथील रहिवाशांसाठी समर्पक असतील. आणि दिव्यांगासारख्या संवेदनशील समुदायांच्या बाबतीत असा लोकसहभाग अधिक महत्त्वाचा ठरतो. यापूर्वी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने आपला विकास आराखडा लिंगसंवेदनशील असल्याची खात्री करण्यासाठी सल्लागार समिती स्थापन केली होती. २०१४-२०३४ चा विकास आराखडा तयार करताना विविध शहरी संघटना आणि रहिवासी संघ यांच्याशी स्वतंत्रपणे अनेक सल्लामसलती करण्यात आल्या आहेत. एम.आर.टी.पी.ए. अंतर्गत लोकसहभाग प्रकियेमुळे, रहिवाश्यांवर मसुदा आराखड्याविषयी आक्षेप व सूचना पाठविण्याची जबाबदारी आहे. तथापि, नियोजन प्राधिकरणाने सक्रीय पुढाकार घेतलेले उपक्रम फारच कमी आणि तात्कालिक स्वरूपाचे आहेत.

महाराष्ट्राने, एम.आर.टी.पी.ए. अंतर्गत सर्वसमावेशक आणि सहभागी तत्वे सामाविष्ट केली पाहिजेत. अंतर्गत सामुदायिक गट (चॅरिटेस), केंद्रित गट चर्चा (फोकस ग्रुप डिसकशन), सल्लागार समित्या, प्रवेश सुलभता परिक्षण (अॅकसेसेबिलिटी ऑडिट) यांसारखी साधने एम.आर.टी.पी.ए. अंतर्गत विकास नियोजनाचा अविभाज्य भाग बनविण्यात यावी. जेणेकरून रहिवाश्यांच्या आणि विशेषतः अपंग व्यक्तींसारख्या असुरक्षित समुदायांच्या गरजा विचारात घेतल्या जातील.

अंमलबजावणी

महाराष्ट्रातील शहरे पी.डब्ल्यू.डी.साठी अधिक समावेशक बनविण्यासाठी आम्ही राज्य सरकारला पुढीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- आर.पी.डब्ल्यू.डी. अधिनियम अंतर्गत नियमावली तयार करावी.
- एम.आर.टी.पी.ए. च्या कलम २६ मध्ये सुधारणा करून, सहभागी नियोजनाचे तत्व समाविष्ट करावे. विशेषतः पी.डब्ल्यू.डी.साठी अपंग व्यक्ती प्रतिनिधी असलेल्या सल्लागार समितीच्या सूचना किंवा अपंग व्यक्ती प्रतिनिधी असलेल्या केंद्रित गटाशी चर्चा करणे, हे विकास आराखडा तयार करण्यासाठी एक अनिवार्य पाऊल टाकण्यात यावे. शहरांमधील सार्वजनिक जागा अडथळामुक्त राहतील याची खात्री करण्यासाठी नियतकालिक प्रवेश सुलभता परिक्षण (अॅकसेसेबिलिटी ऑडिट) देखील अनिवार्य करावे.

राज्य सामाजिक परीक्षण कायदा लागू करणे

विभाग

ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज विभाग;
रोजगार हमी योजना विभाग; नियोजन विभाग

वैधानिक सक्षमता

सातवी अनुसूची, यादी दोन, नोंद क्र.९, यादी
तीन, नोंद क्र.२०, नोंद क्र.२३ व नोंद क्र.२४

मुख्य कायदे

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी
अधिनियम, २००५.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी
योजना (परीक्षण नियम), २०११.

समस्या

कल्याणकारी राज्याचे प्रमुख उद्दिष्ट विविध कार्यक्रम व योजनांच्या माध्यमातून मदत देऊन गरिबी, बेरोजगारी, आजारपण, दुखापत, विकलांगत्व, वृद्धापकाळ व मृत्यु या संकटांपासून नागरिकांचे रक्षण करणे हे आहे. तथापि, हे उपक्रम इच्छित लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचवले जात नाहीत. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्र राज्याच्या नियोजन विभागाने २०२१ मध्ये केलेल्या क्षेत्रीय परिक्षणात असे आढळले की, कोविड-१९ महामारी दरम्यान राज्याने देऊ केलेल्या दहा मदत योजनांमधून बऱ्याच लाभार्थ्यांना वगळण्यात आले होते. इतर गोष्टींबरोबरच, लाभार्थ्यांमधे जागरूकता नसणे, लांबच्या नोंदणी केंद्रांमध्ये प्रवेश मिळाल्यामुळे होणारे अडथळे, ऑनलाइन किंवा त्रासदायक नोंदणी प्रक्रिया आणि अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांमधील जबाबदारीचा अभाव या सर्वांमुळे अशा घटना घडल्या होत्या. यासारख्या घटनांमुळे कल्याणकारी योजनांच्या सामाजिक परीक्षणाचे महत्व अधोरेखित होते.

कल्याणकारी योजनांच्या सामाजिक परीक्षणासाठी सार्वजनिक अधिकाऱ्यांनी केलेल्या वितरणाचे निर्धारण व नागरिकांशी

प्रत्यक्ष बोलून त्यांना सदर योजनांतर्गत होणाऱ्या फायद्यांचे परिणाम जाणून घेणे अपेक्षित आहे. या प्रक्रियेद्वारे, सरकार आणि लाभार्थी या दोघांनाही संयुक्तपणे व पध्दतशीरपणे योजनेचे वास्तविक मिळालेले फायदे आणि नियोजित किंवा दावा करण्यात येणारे फायदे यांची तुलना करता येईल. सामाजिक परिक्षणामुळे पारदर्शकता आणि जबाबदारी वाढविण्याव्यतिरिक्त कल्याणकारी योजनांतर्गत लोकांना मिळणारे हक्क आणि हक्कांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यात मदत होते. सामाजिक परीक्षणात नागरिकांचा थेट सहभाग झाल्यामुळे आणि त्यांचे अभिप्राय मिळाल्यामुळे प्रत्यक्ष कल्याणकारी योजना व त्या योजनांची अंमलबजावणी यांतील तफावत ओळखण्यात मदत होईल, आणि अन्यथा आर्थिक व योजनांच्या कामगिरी बाबत केल्या जाणाऱ्या परीक्षणात ज्या बाबी दुर्लक्षित राहतात त्या बाबींचे परीक्षण केले जाईल. अशा प्रकारच्या सामाजिक परीक्षणाद्वारे शासनाकडून तक्रारनिवारण प्रक्रिया जलद व सुलभतेने होते.

सध्या महाराष्ट्रात विविध वर्गातील लोकांसाठी निरनिराळ्या कल्याणकारी योजना राबविल्या जात आहेत. या योजनांना केंद्र सरकार किंवा राज्य शासनाद्वारे निधी उपलब्ध केला जातो किंवा केंद्र सरकार व राज्य शासन यांच्या संयुक्त विद्यमाने निधीपुरवठा केला जातो. केंद्रीय महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी योजना अधिनियम २००५ ("मनरेगा") च्या अंतर्गत ग्रामीण रोजगार योजना ही, कायदेशीररित्या स्वतंत्र राज्यस्तरीय सामाजिक परीक्षण विभागाद्वारे सामाजिक परीक्षण अनिवार्य करणारी देशातील पहिली योजना होती. ह्या आवश्यकतेनुसार, महाराष्ट्राने मनरेगा

आणि मध्यान्ह भोजन योजना (मिड-डे मील स्कीम) या सारख्या काही इतर योजनांसाठी रोजगार हमी योजना विभागांतर्गत सामाजिक परीक्षण विभागाची स्थापना केली आहे. मात्र, राष्ट्रीय ग्रामीण विकास संस्था, पंचायत राज आणि राज्य ग्रामीण विकास मंत्रालय यांनी केलेल्या पाहणीनुसार, वरील विभाग अनेक समस्यांनी ग्रासलेला आहे. प्रथम समस्या म्हणजे, या विभागाकडे त्यांचे कार्य पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक निधीची व मनुष्यबळाची कमतरता आहे. दुसरी समस्या म्हणजे, मनरेगाच्या संदर्भात या विभागाला त्याचे दैनंदिन कामकाज व व्यवस्थापन करण्यासाठी आर्थिक व प्रशासकीय स्वातंत्र्य नाही; यांचे कारण असे की, केंद्रीय मनरेगा अधिनियमाची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थेचे सदस्यच या विभागाचे पदाधिकारी म्हणून काम करतात. यामुळे या विभागाने केलेल्या सामाजिक परीक्षणाच्या गुणवत्तेवर त्याचप्रमाणे परीक्षणाच्या संख्येवरही परिणाम झाला आहे. उदाहरणार्थ, ग्रामीण विकास मंत्रालयाने जारी केलेल्या आकडेवारीनुसार, असे निदर्शनास येते की, २०२२-२३ या वर्षासाठी मनरेगा अंतर्गत सामाजिक परीक्षण राज्यातील एकूण ग्रामपंचायतींच्या केवळ ३.८५ टक्के ग्रामपंचायतींसाठीच केले होते.

उपाय

महाराष्ट्राने, राज्य सरकार आणि तृतीय-स्तरीय स्थानिक संस्थांद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या सर्व कल्याणकारी योजनांच्या सामाजिक परीक्षणासाठी संस्थात्मक आराखडा उपलब्ध करून देण्यासाठी सामाजिक परीक्षण कायदा अंमलात आणावा. या कायदानुसार राज्यात कल्याणकारी योजना राबविणाऱ्या कोणत्याही

विभागापासून व्यावहारिक आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असणारे एक प्राधिकरण स्थापन करणे आवश्यक आहे. मेघालय आणि राजस्थान ह्या राज्यांनी तत्सम स्वरूपाचे उपक्रम हाती घेतले आहेत, त्यावरून महाराष्ट्र राज्य सरकार या उपक्रमातील संदर्भ घेऊ शकतील.

अंमलबजावणी

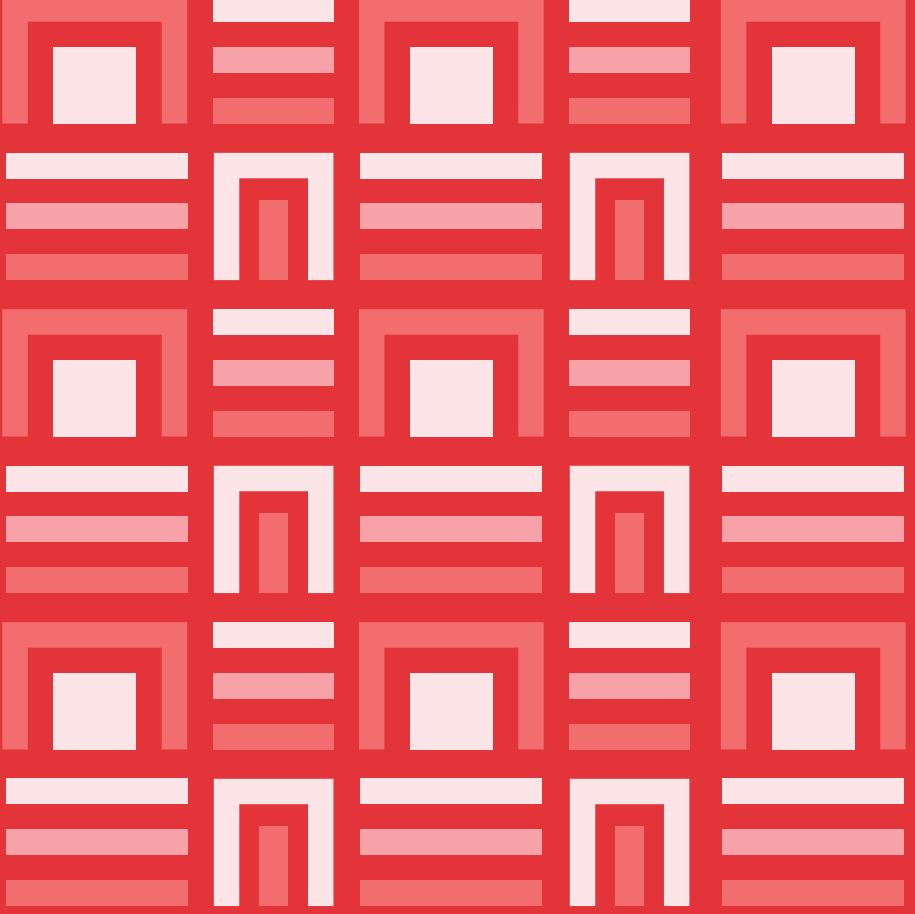
सर्व कल्याणकारी योजनांमध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि नागरिकांचा थेट सहभाग प्रभावी करण्यासाठी राज्य सरकारने सामाजिक परीक्षण कायदा लागू करावा अशी शिफारशी करण्यात येत आहे ज्याच्यात इतर गोष्टींबरोबरच पुढील गोष्टींची तरतूद करावी.

- राज्यात राबविण्यात येत असलेल्या सर्व कल्याणकारी योजनांचे सामाजिक परीक्षण करण्यासाठी तसेच ते सुलभ व्हावे यासाठी एक स्वतंत्र प्राधिकरण असावे.
- सामाजिक परिक्षण नियोजन करण्यापासून अंमलबजावणी करण्यापर्यंतची एक प्रक्रिया राबविण्यात यावी. या प्रक्रियेमध्ये जिल्हा आणि गाव पातळीवरील देखरेख संस्थांची स्थापना, सामाजिक परीक्षण सुलभ करणाऱ्या सामाजिक परीक्षकांची किंवा नागरी संस्थांची नियुक्ती यांचा समावेश करावा.
- नोंदींची पडताळणी आणि लाभार्थ्यांशी संवाद साधण्यासाठी सामाजिक परीक्षकांनी घरोघरी भेटी द्याव्यात आणि चर्चेसाठी स्थानिक बैठका आयोजित कराव्यात.
- सर्व रहिवाश्यांसाठी सार्वजनिक सुनावणी (जन सुनावणी) खुली ठेवावी. या सुनावणीद्वारे पडताळणीच्या अभ्यासावरून

निष्कर्ष काढून, तक्रारींवर चर्चा करावी आणि परीक्षणा अंतर्गत येणाऱ्या कल्याणकारी योजना राबविणाऱ्या संबंधित विभागाकडे पाठवाव्यात.

- योजनांची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे करण्यासाठी एक यंत्रणा राबवावी, ज्या द्वारे संबंधित विभागाला काही चुका आढळल्यास, चूक करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर कारवाई करण्यात यावी आणि केलेल्या कारवाईचा अहवाल सामाजिक परीक्षण प्राधिकरणाकडे सादर करावा. तसेच हा अहवाल जाहीरपणे उपलब्ध करावा.

भाग ३

सक्षम संस्था आणि
अद्ययावत अधिनियम

समग्र नागरी संस्थांच्या सर्वकष नियोजनाची सुनिश्चिती करण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्थांचे सशक्तीकरण करणे

विभाग

नगर विकास विभाग

वैधानिक सक्षमता

सातवी अनुसूची, यादी दोन, नोंद क्र.५

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र प्रादेशिक योजना आणि नगरचना
अधिनियम, १९६६

समस्या

महाराष्ट्रात अव्यवस्थित शहरी नियोजनामुळे शहरातील वाढती गर्दी, हवेचे प्रदूषण आणि अपुऱ्या पायाभूत सुविधा या काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मुंबई, पुणे आणि नागपूर यांसारख्या मोठ्या व दाट लोकवस्तीच्या शहरांमध्ये, शहराचा नागरी विकास आणि नियोजन हा विषय निकृष्ट मूल: निस्सारण (गटार) व्यवस्था, रस्त्यांची वाईट अवस्था, सार्वजनिक उद्याने व वाहनतळांच्या जागांची कमतरता या सारख्या इतर गोष्टींबरोबरच नेहमीच वाद-विवादाचा विषय झाला आहे.

संविधान (चौऱ्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ अन्वये महानगरपालिकेसारख्या लोकशाही पध्दतीने निवडलेल्या स्थानिक नागरी संस्थांना ("यू.एल.बी.") शहराचा विकास आराखडा तयार करण्यासाठी आणि त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी अधिकार देण्यात येतो. तथापि, राज्य सरकारे शहरी नियोजनाचा

एक भाग म्हणून समांतरपणे विकास आणि नियोजन प्राधिकरणांना "विशेष नियोजन प्राधिकरण" ("स्पेशल प्लॅनिंग ऑथॉरिटीज किंवा एस.पी.ए.") म्हणून अधिसूचित करतात. महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन आणि नगर रचना अधिनियम, १९६६ ("एम.आर.टी.पी.ए.") ह्या अंतर्गत राज्यात असे एस.पी.ए. सूचित केले जाते. एस.पी.ए. जमिनीच्या वापराचे नियमन आणि अधिसूचित अविकसित भागात विकासाचे नियमन करतात. सर्वात महत्वाचे म्हणजे, एस.पी.ए. ने एम.आर.टी.पी.ए. ह्या अंतर्गत तयार केलेल्या योजनांना राज्य शासनाद्वारे यू.एल.बी. यांच्याशी सल्लामसलत न करता थेट मंजूरी देतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्राच्या शहर आणि औद्योगिक विकास महामंडळाला (सिडको) विशिष्ट शहरांच्या औद्योगिक विकासासाठी एस.पी.ए. म्हणून अधिसूचित केले आहे. तथापि, इतर प्राधिकरणांना यू.एल.बी.च्या अधिकारक्षेत्रात विकास योजना तयार करण्याचा अधिकार देणाऱ्या या अधिसूचनेचे दोन नकारात्मक परिणाम आहेत.

पहिले म्हणजे, नियोजन प्राधिकरणांना भिन्न प्राधान्ये (अग्रक्रम) असल्यामुळे वेगवेगळ्या प्राधिकरणांच्या अंतर्गत क्षेत्राचे अनावश्यक विभाजन होते आणि वरील क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासात अडथळा निर्माण होतो. भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांनी नुकत्याच दिलेल्या राज्याबाबतच्या अहवालात सदर बाब नोंदवली आहे आणि यू.एल.बी. संबंधित अलीकडील खटल्यांमध्ये ती अधोरेखित करण्यात आली आहे. उदाहरणार्थ, मुंबई उच्च न्यायालयात रस्त्यांवर वारंवार पडणाऱ्या रवड्यांबाबत जनहित याचिका

दारखल करण्यात आली होती. परंतु, बृहन्मुंबई महानगर पालिकेने असे प्रतिपादन केले की, त्यांच्या अधिकार क्षेत्रातील सर्वच रस्ते त्यांच्या नियंत्रणाखाली नाहीत. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण (एम.एम.आर.डी.ए.) सारख्या विकास संस्थेसह इतर अनेक विकास प्राधिकरणांना या रस्त्यांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याची जबाबदारी देण्यात आली आहे. त्यामुळे, जरी महानगरपालिकेने बृहन्मुंबईमधील सर्व रस्ते त्यांच्या ताब्यात देण्याची सूचना केली असली, तरीसुद्धा न्यायालयाने या सूचनेला मान्यता देताना अंतिम निर्णय राज्य सरकारवर सोपवला आहे.

दुसरे म्हणजे, बहुविध नियोजन प्राधिकरणांमुळे सुध्दा लोकशाहीतील प्रभावी तृतीय श्रेणी प्रशासनात अडथळा येतो. याचे कारण म्हणजे, एम.आर.टी.पी.ए.द्वारे यू.एल.बी.च्या विकास योजनांची पायमल्ली करण्याची परवानगी, लोकशाही पध्दतीने निवडून आलेले प्रतिनिधी असलेल्या एस.पी.ए.ला दिली जाते. एस.पी.ए. ह्या नोकरशाही संस्था आहेत. त्यात थेट निवडून आलेले प्रतिनिधी नियुक्त केले नसतात. अशा संस्था "पॅरास्टॅटल" या प्रसिध्द नांवाने ओळखल्या जातात. "पॅरास्टॅटल" याचा अर्थ असा की, वैधानिक अधिकारी अप्रत्यक्षपणे राज्य सरकारचे अविभाज्य घटक म्हणून काम करतात. जेव्हा प्लेगची साथ आली होती, त्यावेळी महानगरपालिकेच्या बरोबरीने शहरांवर समांतर पद्धतीने शासन करण्यासाठी ब्रिटीशांच्या काळात "पॅरास्टॅटल" ही संकल्पना अस्तित्वात आणली होती. ब्रिटीश लोक प्रामुख्याने ज्या भागात राहात होते, फक्त त्या भागाच्या प्रशासनाशी त्यांचा संबंध होता. त्यांचा असा समज होता की, प्लेग ह्या रोगाच्या

प्रसाराची प्रमुख कारणे असलेली जी "तद्देशीय क्षेत्र" आहेत, त्या भागात अधिक चांगल्या प्रशासनाची आवश्यकता आहे. त्यानुसार, ब्रिटीशांनी वरील तद्देशीय ठिकाणांच्या प्रशासनासाठी "बॉम्बे इन्फ्रुवमेन्ट ट्रस्ट" या सारख्या "पॅरास्टॅटल" ची स्थापना करून स्थानिक नागरी संस्थांच्या अधिकारक्षेत्राला खुबीने बगल दिली. आता अशाप्रकारचे ट्रस्ट अस्तित्वात नसताना सुध्दा "पॅरास्टॅटल" ची संकल्पना विकास प्राधिकरणांच्या स्थापनेद्वारे आजतागायत सुरू आहे.

उपाय

यू.एल.बी.ना खऱ्या अर्थाने स्वराज्य संस्था म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करण्यासाठी, या संस्था त्यांच्या स्वतःच्या प्रादेशिक अधिकारक्षेत्रात कशा प्रकारे विकास करतात, हे पाहून त्यांना अधिकार दिले जाणे महत्वाचे आहे. त्यासाठी यू.एल.बी.च्या प्रादेशिक अधिकारक्षेत्रातील विकासाचे नियमन त्या विशिष्ट यू.एल.बी.च्या माध्यमाद्वारेच केले जावे.

काही विशेष परिस्थितीत, जेथे विकास प्रकल्प अनेक नगरपालिका आणि यू.एल.बी. द्वारे अंमलात आणले जाणार असतात, तेथे एस.पी.ए. असणे न्याय्य आहे. तथापि, अशा प्रकरणांमध्येही योग्य समन्वय आणि प्रकल्पांची यशस्वी अंमलबजावणी प्रभावीपणे करण्यासाठी यू.एल.बी.ची मान्यता असणे अनिवार्य आहे.

अंमलबजावणी

महाराष्ट्रातील सर्व शहरी भागांचा पध्दतशीर आणि सर्वांगीण विकास सुनिश्चित

करण्यासाठी, आम्ही राज्य सरकारला पुढीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- एम.आर.टी.पी.ए. ह्या अधिनियमांतर्गत कलम ४० मध्ये सुधारणा करून यू.एल.बी.ना त्यांच्या अखत्यारीत येणाऱ्या एस.पी.ए.द्वारे अंमलात येणाऱ्या विकासा प्रकल्पांची देखरेख करण्यासाठी आणि मंजूरी देण्यासाठी कार्यक्षम करावे.

महाराष्ट्रातील प्रभाग (वॉर्ड) समित्या आणि क्षेत्र सभांचे बळकटीकरण

विभाग

नगरविकास विभाग

वैधानिक सक्षमता

सातवी अनुसूची, यादी दोन, नोंद क्र.५

मुख्य कायदे

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८
महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, १९४९
महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगर पंचायती आणि
औद्योगिक नगरे अधिनियम, १९६५

समस्या

१९९४ साली संविधान (चौऱ्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ च्या अनुषंगाने मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ ("बीएमसी अधिनियम"), महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम १९४९ ("एमएमसी अधिनियम"), महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक नगरे अधिनियम, १९६५ ("एमएमसीएनपीआयटी अधिनियम") (एकत्रितपणे "महानगरपालिका अधिनियम") अन्वये प्रभाग समित्यांवरील तरतुदी लागू करण्यात आल्या होत्या. तीन दशके उलटून गेल्यानंतरही राज्यघटनेमध्ये आणि विभाग समित्यांच्या कामकाजात अनेक तफावती आहेत.

२०१७ साली मुंबई उच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या जनहित याचिकेत मुंबईतील विभाग समित्यांची संख्या खूपच अपुरी आहे असा युक्तीवाद करण्यात आला होता. याचे कारण असे, की या विभाग समित्या शहरातील निवडणूक विभागांऐवजी प्रशासकीय

विभागांच्या आधारे स्थापित करण्यात आल्या होत्या. याशिवाय, दोन किंवा अधिक प्रभाग (वॉर्ड) एकत्र करून काही समित्या स्थापन करण्यात आल्या. परिणामी प्रत्येक समितीला किमान सात ते आठ लाख लोकसंख्येसाठी सेवा देणे भाग पडले, अशी परिस्थिती निर्माण झाली. यामुळे, शहरी प्रशासनात लोकसहभाग वाढावा तसेच नागरिक व त्यांनी निवडून दिलेले नगरसेवक यांच्यातील जवळीक कमी करण्यासाठी स्थापन केलेल्या समित्यांचा प्रमुख उद्देशच क्षीण झाला.

विभाग समितीच्या संरचनात्मक समस्यांबरोबर अंमलबजावणी संबंधी अनेक मुद्दे समोर आले आहेत. उदाहरणार्थ, भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (ऑडिटर जनरल) यांना नुकत्याच केलेल्या निरीक्षणांमध्ये असे निदर्शनास आले आहे की, राज्यातील काही नगरपालिकांनी आवश्यक संख्येत समित्या स्थापन केल्या नाहीत व ज्या समित्या स्थापन केल्या आहेत, त्या पुरेशा बैठका घेत नाहीत.

केरळ आणि पश्चिम बंगाल ह्या राज्यांमध्ये विभाग समिती सदस्य हे शैक्षणिक संस्था, व्यावसायिक आस्थापने, आरोग्य विभाग, कृषी, कामगार संघटना व अभियांत्रिकी क्षेत्र यांमधील तज्ञ मंडळी अशा प्रकारच्या विविध भागधारक गटांतून निवडले जातात. परंतु, महाराष्ट्रातील समित्यांमध्ये मर्यादित क्षेत्रातील सदस्य आहेत. या समिती सदस्यांमध्ये समितीच्या प्रादेशिक क्षेत्रातील निवडणूक विभागांचे प्रतिनिधित्व करणारे सर्व नगरसेवक, विभाग अधिकारी आणि नगरसेवकांनी नामनिर्देशित केलेल्या अशासकीय संस्थांच्या सदस्यांपैकी तीन पेक्षा कमी सदस्य नेमलेले असतात. नगरसेवक

सोडल्यास प्रभाग समित्यांमध्ये नागरिकांचे थेट प्रतिनिधित्व करणारे सदस्य नाहीत. निवडणूक प्रभाग हा सर्वसाधारणपणे मोठ्या आणि विविध नागरिक संघांच्या माध्यमांतून तयार केला जातो, ह्या कारणास्तव असे नागरिकांचे थेट प्रतिनिधित्व महत्वाचे आहे. उदाहरणार्थ, मुंबईत बहुतेक निवडणूक प्रभागांमध्ये कमीत कमी ५०,००० नागरिक आहेत. त्यामुळे, एकट्या नगरसेवकाला त्याच्या सर्व नागरिकांच्या गरजांचे अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व करणे कठीण आहे. हा संदर्भ लक्षात घेता मतदार यादीत नोंदणी केलेल्या सर्व व्यक्तींनी बनलेली शहरी क्षेत्र सभा जी ग्रामसभेशी मिळतीजुळती आहे, त्यांच्या भूमिकेला जास्त महत्त्व आहे. तथापि, २००९ सालच्या महापालिका कायद्यांतर्गत लागू करण्यात आलेल्या तरतुदींपैकी, क्षेत्रसभांबाबतच्या तरतुदी अद्याप अधिसूचित करण्यात आलेल्या नाहीत.

उपाय

स्थानिक प्रशासनाच्या विविध संस्थांवर भर देणे, हे सहाय्यकारकतेचे प्रमुख तत्व आहे. दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने ठळकपणे दर्शविल्याप्रमाणे, या तत्वानुसार निम्न स्तराच्या अधिकाऱ्यांकडून होऊ शकणारे काम हे उच्च स्तराच्या अधिकाऱ्यांकडून केंद्रीकृत करण्याची आवश्यकता नाही. जर शक्य असल्यास, प्रशासकीय कामे आपल्या नागरिकांच्या सर्वात जवळच्या लहान विभागांमार्फत पार पाडली जावीत. सहाय्यकारी समित्यांच्या मूलभूत तत्वानुसार, नागरिकांना प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी ठेवणे गरजेचे आहे. हे तत्व केवळ लोकशाही आणि प्रभावी निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देत नसून (नागरिकांना त्यांच्या स्वतःच्या हितानुसार निर्णय घेण्यात

सर्वोत्तम स्थान दिले जाईल) आत्मनिर्भरता व वाढत्या जबाबदारीनुसार कठोर निर्णय घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्वान नागरिकांना सुध्दा प्रोत्साहन देऊ शकेल.

हे समजून घेतल्यानंतर, महाराष्ट्राने प्रभाग समित्या आणि क्षेत्र सभांसाठीच्या तरतुदी मजबूत करणे अत्यावश्यक आहे. विशेषतः बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्रभाग समित्यांना त्यांच्या संबंधित निवडणूक प्रभागांशी जोडून हे करणे शक्य होईल. बी.एम.सी. अधिनियमाच्या अंतर्गत प्रभाग समित्यांकडे तक्रार निवारण व पाणीपुरवठा, घनकचरा व्यवस्थापन, स्वच्छता, विकास कामे इत्यादी सारखी कामे सोपवण्यात आली आहेत. वरील प्रभाग समित्या प्रत्येक निवडणूक प्रभागांशी जोडल्याने नगरसेवकांची (परिषद सदस्यांची) जबाबदारी वाढण्याची शक्यता आहे. दुसरी बाब म्हणजे, महानगरपालिका कायदांतर्गत प्रभाग समित्यांच्या रचनेत सुधारणा करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्या विभागात राहणाऱ्या जोखीम धारकांची (स्टेक होल्डर्स) संख्या जास्त वैविध्यपूर्ण प्रमाणात दिसून येईल. केरळ राज्याप्रमाणे, महाराष्ट्र राज्य वरील समित्यांमध्ये निवासी संघटनेमधील सदस्य तसेच नजिकच्या गटातील निवडून आलेले सदस्य यांना घेण्याचा विचार करू शकते.

अंमलबजावणी

प्रभाग समित्या आणि क्षेत्र सभा ह्या संस्थांना बळकट करण्यासाठी आम्ही राज्य सरकारला पुढीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- प्रत्येक निवडणूक प्रभागांमध्ये येणाऱ्या प्रभाग समित्यांची रचना सक्षम

करण्यासाठी बी.एम.सी. अधिनियमाच्या अंतर्गत कलम ५०-टीटी मध्ये सुधारणा करावी.

- केरळ आणि पश्चिम बंगालप्रमाणे विविध श्रेणीतील जोखीम धारकांचा अंतर्भाव करण्यासाठी बीएमसी अधिनियमांतर्गत कलम ५०- टीटी , एम.एम.सी. अधिनियमांतर्गत कलम २९-ए, महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक नगरे अधिनियमा अंतर्गत (एम.एम.सी.एन.पी.आय.टी. अधिनियम) कलम ६६-ए ह्या कलमांमध्ये सुधारणा करावी.
- महानगरपालिका कायदांतर्गत क्षेत्र सभांच्या तरतुदी सूचित करणे आणि त्यांच्या कामकाजासाठी नियम लागू करावेत.

अप्रचलित राज्य कायदे निरसित करणे

विभाग

सर्व विभाग; विधी व न्याय विभाग

वैधानिक सक्षमता

अनुच्छेद (कलम) २४६

मुख्य कायदे

महाराष्ट्र निरसन अधिनियम, २०१६;

महाराष्ट्र निरसन (द्वितीय) अधिनियम, २०१६

समस्या

जे अधिनियम कालबाह्य झाले आहेत ते प्रभावहीन असून, नागरिकांचा गोंधळ वाढविणारे आहेत. असे कायदे व्यवसाय अनुपालन प्रक्रियांवर अतिरिक्त भार टाकतात आणि व्यवसाय सुलभतेवर अनिष्ट परिणाम करतात. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये काही अटी, जुनी धोरणे अयोग्य ठरवतात. बदलत्या रितीरिवाजांमुळे पूर्वी ज्या गोष्टी बेकायदेशीर होत्या, त्या आता कायदेशीर ठरतात आणि काही अधिनियमांची अंमलबजावणी न झाल्याने निष्क्रिय ठरतात. अशा अप्रचलित अधिनियमांच्या अंमलबजावणीमुळे, प्रशासकीय यंत्रणेला त्यातील तरतुदींचा अप्रस्तुत वापर करण्यास वाव मिळतो.

भारतीय विधी आयोगाने या विषयावरील आपल्या अहवालांमध्ये पुढे नमूद केलेल्या परिस्थितीत अधिनियमांचे निरसन करण्याची शिफारस केली आहे:

- (i) जर नंतर अंमलात आणलेला अधिनियम जुन्या अधिनियमाच्या विरुद्ध असेल;
- (ii) अधिनियम करण्याचा उद्देश सफल झाला असेल; किंवा

(iii) अधिनियमाचा विषय जुना झाला असून यापुढे संबंधित अधिनियमाची गरज भासणार नसेल.

तरीदेखील, ही मापन पद्धती अप्रचलित अधिनियम ओळखण्यासाठी आणि त्यांचे निरसन करण्यासाठी पुरेशी नाही. कारण, आयोगाने ठरवून दिलेल्या सुरुवातीच्या मापनाला, व्यक्तिनिष्ठ आणि मूल्याधारित निश्चयांची आवश्यकता असते. दुसरी बाब म्हणजे, ही तीन मापने कोणत्याही खटल्यांमध्ये संबंधित अधिनियमावर अवलंबून रहावे की, नाही याचे मूल्यमापन करीत नाहीत.

महाराष्ट्र राज्य विधी आयोगाने २००२ साली १९९ हून अधिक राज्य अधिनियम निरसित करण्याची सूचना करणारे अहवाल प्रसिध्द केले. त्यानंतर महाराष्ट्र विधीमंडळाने अनेक कालबाह्य आणि अनावश्यक कायदे निरसन केले. महाराष्ट्र निरसन अधिनियम, २०१६ आणि महाराष्ट्र निरसन (द्वितीय) अधिनियम, २०१६ (२०१७ सालामध्ये पारित) याद्वारे राज्यातील ३७६ कायदयांबरोबरच अनेक विनियोग कायदे निरसन केले आहेत. वरील उपाययोजना करून सुध्दा, महाराष्ट्राच्या विधी पुस्तकांमध्ये अनेक पुरातन आणि अनावश्यक कायदे आजही अस्तित्वात आहेत. उदाहरणार्थ पेठ (पेन्ट) कायदा, १८९४ साली नाशिक जिल्ह्याला लागू होणारे सर्व कायदे पेठ प्रदेशाला लागू केले जावेत, तसेच पेठ प्रदेशाला आधी लागू असलेले सर्व कायदे निरसित करण्यात यावेत, अशी तरतूद आहे. पेठ प्रदेश हा पूर्वी अनुसूचित जिल्हा कायदा, १८७४ च्या अंतर्गत "अनुसूचित जिल्हा" म्हणून ओळखला जात होता. या कायदानुसार त्यावेळी ब्रिटीश

अंमलाखालील भारतात त्यावेळी ब्रिटीश सरकारने अंमलात आणलेल्या कोणत्याही कायद्याचा अनुसूचित जिल्ह्यापर्यंत विस्तार करू शकता येत होता. पेठ कायदा १८९४ नुसार पेठ प्रदेशाला "अनुसूचित जिल्हा" म्हणून असलेला दर्जा संपुष्टात आला आणि नाशिक जिल्ह्याला लागू असलेले कायदे पेठ प्रदेशाला लागू करण्यात आले. स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्ष उलटली, तरीही हा कायदा आणि तत्सम इतर कालबाह्य झालेले कायदे अजूनही अस्तित्वात आहेत. महाराष्ट्र राज्य विधी आयोगानेही हा कायदा रद्द करण्याची शिफारस केली होती; तरीही हा कायदा राज्याच्या विधी पुस्तकात अजूनही कायम आहे.

उपाय

प्रशासकीय यंत्रणेद्वारे केल्या जाणाऱ्या अनियमित अंमलबजावणीमुळे उद्भवणारे धोके टाळण्यासाठी जुने कायदे निरसन करणे आवश्यक आहे. जरी या कायदांची अंमलबजावणी होत नसली तरीही, लोकांमध्ये गोंधळ होऊ नये आणि जनतेला जगणे व व्यवसाय करणे सुलभ व्हावे, म्हणून ते कायदे निरसन केले जावेत.

महाराष्ट्राने कालबाह्य झालेले पुरातन कायदे शोधून, असे कायदे नियमितपणे निरसित केलेच पाहिजेत. राज्याने या उद्देशासाठी जे कायदे अस्तित्वात आहेत, ते कायदे वापरामध्ये देखील आहेत की नाही हे शोधले पाहिजे. जेव्हा (एक) न्यायालयाचा कोणताही अलीकडील निकाल/आदेश एखाद्या कायद्याचा संदर्भ देत नाही. (दोन) अलिकडेच कोणतेही विनियम व नियम तयार केले गेले नाहीत आणि कायदांतर्गत कोणत्याही अधिसूचना,

आदेश, परिपत्रक किंवा इतर तत्सम दस्तावेज जारी केले गेले नाहीत. (तीन) संपूर्ण कायदा निर्विवादपणे निरसित केला गेला आहे. (चार) अंमलबजावणी करणाऱ्या विभागाला इतर कोणत्याही कारणास्तव संबंधित कायद्याचा वापर झालेला आढळून आला नाही, तेव्हा कायदा वापरात नाही असे ठरवावे.

कालबाह्य झालेल्या कायद्याबाबत, विधानमंडळांनी पुनःराधिकाराला होकार देईपर्यंत, विशिष्ट कालावधीनंतर कायदा स्वयंचलितपणे संपुष्टात येण्यासाठी सूर्यास्त कलमाची (सनसेट क्लॉज) तरतूद जोडणे ही कालबाह्य कायद्यांच्या समस्येसाठी संभाव्य उपाययोजना आहे. भविष्यातील प्रत्येक कायदा जो कालांतराने कालबाह्य ठरू शकतो, त्यासाठी विशिष्ट निकषांच्या आधीन राहून त्यापुढे अस्तित्वात राहणार नाही, यासाठी सूर्यास्त कलम जोडणे ही प्राथमिक कल्पना आहे. कायद्याचे कार्य आपोआप थांबावे यासाठी कालबाह्य होण्याची तारीख निश्चित करणे, हा सूर्यास्त कलमांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन आहे. तसेच सूर्यास्त कलम लागू होऊन कायद्याचे अस्तित्व राहू नये, यासाठी निकष लागू करावेत. सूर्यास्त कलम हे कालबाह्य कायदे आपोआप निरसित करण्याच्या कार्यक्षमतेची खात्री देते, कारण ह्या तरतुदीमुळे कालबाह्य झालेले कायदे स्वयंचलित पद्धतीने निरसित होतील, तसेच ह्यामुळे विधीमंडळाची त्या संदर्भात प्रत्येक खटला चालविण्याची गरज प्रतिबंधित केली जाईल.

अंमलबजावणी

कालबाह्य कायद्यांचा गैरवापर टाळण्यासाठी

आम्ही राज्य सरकारला पुढीलप्रमाणे शिफारशी करत आहोत:

- महाराष्ट्र राज्यात लागू असलेले सर्व कायदे शोधवेत.
- वर उल्लेख केलेल्या मापन पद्धतीनुसार, वरीलप्रमाणे कोणते कायदे वापरले जात नाहीत ते शोधवे.
- महाराष्ट्र राज्य विधी आयोगाने शोधलेल्या कायद्यांसह वापरात नसलेले सर्व कालबाह्य झालेले कायदे निरसित करावे.
- विद्यमान परिस्थितीत वापरात असलेल्या आणि नवीन अंमलात येणाऱ्या कायद्यांमध्ये सूर्यास्त कलमांची तरतूद करावी.

१. महाराष्ट्रातील वन्यजीवांचे अधिवास क्षेत्र संरक्षित करणे

- धवल कुलकर्णी, 'महाराष्ट्र गेट्स १८ न्यु कन्झर्वेशन रिझर्व्हस' हिंदुस्तान टाइम्स (मुंबई, २२ सप्टेंबर २०२२) <<https://www.hindustantimes.com/cities/mumbai-news/maharashtra-gets-18-new-conservation-reserves-101663786177484.html>> २३ जानेवारी २०२३ रोजी बघितले.
- नरेंद्र पाटील, 'ए स्टोरी ऑफ ए वाईल्डलाइफ कॉरीडॉर इन द सह्याद्री, अँड इट्स पीपल्स अँड अँनीमल्स' (द वायर सायन्स, २५ डिसेंबर २०२१) <<https://science.thewire.in/politics/rights/securing-wildlife-corridor-sahyadri-konkan-landscape-land-use-matrix-challenges/>> २३ जानेवारी २०२३ रोजी बघितले.
- सी. आर. बिजाँय, 'अँनलिसीस | व्हाय हँज द क्रिएशन ऑफ इको-सेन्सीटीव्ह झोन्स प्रोव्होकड प्रोटेस्ट्स?' द हिंदू (१६ जानेवारी २०२३) <<https://www.thehindu.com/sci-tech/energy-and-environment/analysis-why-has-the-creation-of-eco-sensitive-zones-provoked-protests/article66377452.ece>> २३ जानेवारी २०२३ रोजी बघितले.
- बट्टी चॅटर्जी, 'महाराष्ट्र गव्हर्नमेंट प्लॅन्स टू अँक्वायर ८७ हेक्टर्स अराऊंड लोणार लेक' हिंदुस्तान टाइम्स (मुंबई, २५ जुलै २०२०) <<https://www.hindustantimes.com/mumbai-news/maharashtra-government-plans-to-acquire-87-hectares-around-lonar-lake/story-ZZhXqFboHq1rLep7pjmHcl.html>> २ फेब्रुवारी २०२३ रोजी बघितले.

२. महाराष्ट्रातील गवती प्रदेशांचे संवर्धन

- 'व्हॉट्स इटिंग द ग्रासलँड्स? (डाऊन टु अर्थ, १५ एप्रिल १९९९) <<https://www.downtoearth.org.in/coverage/whats-eating-the-grasslands-19665>> १४ जानेवारी २०२३ रोजी बघितले.
- प्रीती कपुरिया, 'टोवर्ड्स ए सिस्टीम्स अँप्रोच टू द मॅनेजमेंट ऑफ ग्रासलँड्स इन इंडिया' (ऑब्जर्वर रिसर्च फाऊंडेशन, डिसेंबर २०२१) <<https://staging.orfonline.org/research/towards-a-systems-approach-to-the-management-of-grasslands-in-india/>> ११ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.
- भानू श्रीधरन, 'धीस ड्राफ्ट नॅशनल फॉरेस्ट पॉलिसी टू गीव्हज शॉर्ट श्रिफ्ट टू ग्रासलँड्स' (मोंगाबे-इंडिया, १३ एप्रिल २०१८) <<https://india.mongabay.com/2018/04/this-draft-national-forest-policy-too-gives-short-shrift-to-grasslands/>> १४ जानेवारी २०२३ रोजी बघितले.
- 'पॉलिसी ब्रीफ: सवन्नाह ग्रासलँड कन्झर्वेशन इन महाराष्ट्र' (अलायन्स फॉर रिहर्सिव्ग इकोसिस्टिम सर्व्हिस थ्रेट्स १४ ऑक्टोबर २०२२) <http://arest.in/insights/Savannah_Grassland_Conservation_in_Maharashtra_Policy_Brief-1.pdf> १४ जानेवारी २०२३ रोजी बघितले.

३. महाराष्ट्रात वृक्षांच्या संरक्षणासाठी कायदेशीर चौकट आखणे

- मिनिस्ट्री ऑफ एनवायरनमेंट फॉरेस्ट अँड क्लायमेट चेंज, इंडिया स्टेट ऑफ फॉरेस्ट रिपोर्ट २०२१(२०२१) प्रकरण ६ <<https://fsi.nic.in/isfr-2021/chapter-6.pdf>> १५ फेब्रुवारी २०२३ रोजी बघितले.
- विजय पिंजरकर, 'ओव्हर ७०.१६ लॅख ट्रीज फेल्ड इन महाराष्ट्र ड्युरींग लास्ट फाईव्ह इअर्स' टाइम्स ऑफ इंडिया (नागपूर, ११ जानेवारी २०२०) <<https://timesofindia.indiatimes.com/city/nagpur/over-70-16l-trees-felled-in-maharashtra-during-last-5-years/articleshow/73196114.cms>> १५ फेब्रुवारी २०२३ रोजी बघितले.
- मंजू मेनन व कांची कोहली, 'रेग्युलेटींग अर्बन ट्रीज इन इंडिया: इश्युज अँड चॅलेंजेस' (हिनरीच बोल स्टिफ्टिंग, ११ जुलै २०२२) <https://cprindia.org/wp-content/uploads/2022/07/Regulating-Urban-Trees-in-India-hbs_o.pdf> १५ फेब्रुवारी २०२३ रोजी बघितले.
- विजय पिंजरकर, 'व्हाय टू ट्री फेलिंग अॅक्ट्स व्हेन एम इज टु सेव्ह ट्रीज?' टाइम्स ऑफ इंडिया (नागपूर, ११ ऑगस्ट २०२१) <<https://timesofindia.indiatimes.com/city/nagpur/why-two-tree-felling-acts-when-aim-is-to-save-trees/articleshow/85222184.cms>> १५ फेब्रुवारी २०२३ रोजी बघितले.
- उमेश परिदा, 'महाराष्ट्र: ३५०+ट्रीज इन कर्जत कट, से अॅक्टिव्हिस्ट्स, टाइम्स ऑफ इंडिया (नवी मुंबई, १२ मे २०२३) <<https://timesofindia.indiatimes.com/city/navi-mumbai/maharashtra-350-trees-in-karjat-cut-say-activists/articleshow/100172713.cms?from=mdr>> १८ मे २०२३ रोजी बघितले.

४. मुंबईतील सार्वजनिक उद्याने आणि इतर मोकळ्या जागांची देखभाल करणे

- स्याली उदास-मणकीकर, 'फॉर्म्युलेटींग ओपन-स्पेस पॉलिसीज फॉर इंडियाज सिटीज: द केस ऑफ मुंबई' (ऑब्जर्वर रिसर्च फाऊंडेशन, एप्रिल २०२०) <https://www.orfonline.org/wp-content/uploads/2020/04/ORF_OccasionalPaper_241_Open_Spaces.pdf> १६ जून २०२२ रोजी बघितले.
- संजना भालेराव, 'बीएमसी फ्लोटस रूपीज २५ कोर टेंडर टू डेव्हलप ४ थीम पार्कस इन सबर्बन मुंबई' द इंडियन एक्सप्रेस (मुंबई, १८ जानेवारी २०२२) <<https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/bmc-floats-rs-25-cr-tender-to-develop-4-theme-parks-in-suburban-mumbai-7728714/>> १६ जून २०२२ रोजी बघितले.
- प्रतीप आचार्य, 'बीएमसी टू ड्राफ्ट न्यू पॉलिसी फॉर ओपन स्पेसेस' द इंडियन एक्सप्रेस (मुंबई, ११ मे २०२३) <<https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/bmc-to-draft-new-policy-for-open-spaces-8602915/>> १६ जून २०२२ रोजी बघितले.
- लीनाह बालिगा, 'किपिंग अँन ओपन माईंड इज द फर्स्ट मेजर ऑफ ओपन स्पेसेस' हिंदुस्तान टाइम्स (मुंबई, १ मार्च २०२३) <<https://www.hindustantimes.com/cities/mumbai-news/keeping-an-open-mind-is-the-first-measure-of-open-spaces-101678304602052.html>> १४ मार्च २०२३ रोजी बघितले.

५. पाळीव प्राण्यांची मालकी जबाबदारीने घेण्याबाबत पुरस्कार करणे

- कलम १९(१)(i) प्राण्यांना क्रूरतेने वागवण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत अधिनियम, १९६०
- एच.टी. करस्पॉन्डन्ट, 'ओव्हर थ्री लॅख मुंबईटीज बीटन बाय स्ट्रे डॉग्स सिन्स २०१८' हिंदुस्तान टाइम्स (मुंबई, २४ ऑगस्ट २०२२) <<https://www.hindustantimes.com/cities/mumbai-news/over-three-lakh-mumbaiites-bitten-by-stray-dogs-since-2018-101661348653308.html>> १६ मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- समीर सुर्वे, 'बीएमसी टू काऊंट मुंबईज स्ट्रे डॉग्स इन जानेवारी २०२३' मिड डे (मुंबई, १४ मे २०२२) <<https://www.mid-day.com/mumbai/mumbai-news/article/bmc-to-count-mumbais-stray-dogs-in-january-2023-23227072>> ३ मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- दिपा तालिब, 'हंड्रेड्सऑफ पेट्स अॅबडन्ड इन मुंबई आफ्टर डब्ल्युएचओ (WHO) होर्डिंग्स ऑन कोरोना व्हायरस ट्रीगर पॅनिक' (अॅन्युबिस टाइगर फाऊंडेशन, ३१ मार्च २०२०) <<http://anubistigerfoundation.com/2020/03/31/hundreds-of-pets-abandoned-in-mumbai-after-who-hoardings-on-coronavirus-trigger-panic/>> २३ फेब्रुवारी २०२३ रोजी बघितले.
- प्रतिका यशास्वी, 'पेटस्कन्टीन्यू टू बी अॅबडन्ड इन इंडिया. नाऊ, अॅनिमल रेस्क्यूअर्स आर वर्किंग ओव्हरटाइम' (व्हाईस, २ जुलै २०२०) <<https://www.vice.com/en/article/m7j3ay/pets-abandoned-india-pandemic-animal-shelters-rescuers>> २३ फेब्रुवारी २०२३ रोजी बघितले.

६. महाराष्ट्र राज्यातील वारसा संवर्धन मजबूत करणे

- प्राचीन स्मारके आणि पुरातात्विक स्थळे व अवशेष अधिनियम, १९५८; महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके आणि पुरातात्विक स्थळे व अवशेष अधिनियम १९६०, बृहन्मुंबई करीता विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली-२०३४, महाराष्ट्र राज्यासाठी एकत्रित विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली नगर व ग्राम नियोजन संस्था, नागरी विकास मंत्रालय, भारत सरकार, 'इमारत आदर्श उपविधी २०१६', महासंचालनालय, केंद्रीय सार्वजनिक बांधकाम विभाग, भारत सरकार, वारसा इमारती संवर्धन हस्तपुस्तिका, (जुलै २०१३); नगर व ग्राम नियोजन संस्था, नागरी विकास मंत्रालय, भारत सरकार, आदर्श वारसा विनियम (२०११).
- नौझर के भरूचा, 'इन रिडेव्हलपमेंट मार्केट, फ्युचर ऑफ हेरिटेज हाऊसेस ऑन फ्रॅजाइल ग्राऊंड' मुंबई मिरर (मुंबई, १६ जानेवारी २०२२) <<https://timesofindia.indiatimes.com/in-redevelopment-market-future-of-heritage-houses-on-fragile-ground/articleshow/88929387.cms>> ११ एप्रिल २०२२ रोजी बघितले.
- लक्ष्मण सिंग, 'प्रपोझल्स ओकेड अॅज पर रूल्स: बीएमसी ऑन एमएचसीसी कन्सर्न्स ओव्हर रिडेव्हलपमेंट' द इंडियन एक्सप्रेस (मुंबई, २३ मे २०२२) <<https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/proposals-okayed-as-per-rules-bmc-on-mhcc-concerns-overredevelopment-7932558/>> ११ एप्रिल २०२२ रोजी बघितले.

- स्टाफ रिपोर्टर, 'सिन्हीक चिफ विल स्टिल बी द किंग' *द फ्री प्रेस जर्नल* (३१ मे २०१९) <<https://www.freepressjournal.in/cmcm/civic-chief-will-still-be-the-king>> ११ एप्रिल २०२२ रोजी बघितले.

७. महाराष्ट्रातील इमारतीमधील आगीमुळे होणाऱ्या अपघातांना प्रतिबंध करणे

- ३० फॅमिलीज इव्हॅक्युएटेड आफ्टर मेजर फायर इन ग्राऊंडफ्लोर अर ऑफ महाराष्ट्र बिल्डिंग' *एनडी टीव्ही* (१० मार्च २०२३) <<https://www.ndtv.com/india-news/30-families-evacuated-after-major-fire-in-groundfloor-of-maharashtra-building-3848530>> ३० मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- 'इम्प्लिमेंटेशन ऑफ महाराष्ट्र फायर प्रिव्हेन्शन अँड लाइफ सेफ्टी मेजर्स अँक्ट, २००६ अँड टू कॅरी आऊट फायर सेफ्टी ऑडिट ऑफ व्हेरियस व्हलनरेबल ऑक्युपन्सीज' (*डायरेक्टरेट ऑफ महाराष्ट्र फायर सर्व्हिस*, १२ एप्रिल २०२१) <<https://mahafireservice.gov.in/circular/Fire%20Audit%20of%20Various%20Vulnerable%20Building%202012.04.2021.pdf>> २८ मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- 'महाराष्ट्र: वुमन कील्ड इन फायर अँट कुर्ला हाय-राइज, सेव्हरल इनजर्ड' *एएनआय न्यूज* (१५ फेब्रुवारी २०२३) <<https://www.aninews.in/news/national/general-news/maharashtra-woman-killed-in-fire-at-kurla-high-rise-several-injured20230215142938/>> २८ मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- '२२ के फायर कॉल्स रिपोर्टेड इन मुंबई इन ५ इयर्स: डेटा' *हिंदुस्तान टाइम्स* (मुंबई, २४ जानेवारी २०२२) <<https://www.hindustantimes.com/cities/mumbai-news/22k-fire-calls-reported-in-mumbai-in-5-years-data-101643045295046.html>> २८ मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- 'सिन्हीक बॉडी टू अँप्रोच पीडब्लुडी फॉर रेग्युलर इलेक्ट्रिकल ऑडिट ऑफ बिल्डिंग्स' *द इंडियन एक्सप्रेस* (मुंबई, २८ ऑक्टोबर २०२१) <<https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/civic-body-to-approach-pwd-for-regular-electrical-audit-of-buildings-7594324/>> २८ मार्च २०२३ रोजी बघितले.

८. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना सामाजिक स्थिती प्रमाणपत्र मिळवण्यात येणाऱ्या अडचणी कमी करणे

- जोहाना दिक्षा, 'हाऊ कास्ट सर्टिफिकेट्स इन इंडिया मेक ऑर ब्रेक ड्रीम्स' (स्क्रोलइन, २८ सप्टेंबर २०२२) <<https://scroll.in/article/1033729/how-the-struggle-for-a-caste-certificate-dashes-marginalised-students-dreams>> २० जानेवारी २०२३ रोजी बघितले.
- एस.हरपाल सिंग, 'बोगस एसटी सर्टिफिकेट्स अ बर्निंग इश्यु इन महाराष्ट्र, टू' *द हिंदू* (तेलंगणा, २२ नोव्हेंबर २०१७) <<https://www.thehindu.com/news/national/telangana/bogus-st->

certificates-a-burning-issue-in-maharashtra-too/article20631539.ece> २१ जानेवारी २०२३ रोजी बघितले.

- कुमारी माधुरी पाटील विरुद्ध. अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास ए.आय.आर. १९९५ एससी ९४.
- छत्तिसगड अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय प्रवर्ग (जातीचे प्रमाणपत्र देण्याचे व त्याच्या पडताळणीचे विनियमन) अधिनियम, २०१३.; कर्नाटक अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय प्रवर्ग (नियुक्ती आरक्षण इत्यादी) अधिनियम, १९९०; ओडीशा अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय प्रवर्ग (जारी करण्याचे नियमन व जात पडताळणी प्रमाणपत्र) अधिनियम २०११.

९. महाराष्ट्रातील कैद्यांच्या आरोग्यासंबंधी हक्काचे रक्षण करणे.

- महाराष्ट्र कारागृह विभाग, 'अॅकच्युअल पॉप्युलेशन ऑफ प्रिझन्स अँड ऑन ३०/०४/२०२३' (मे २०२३) <http://mahaprison.gov.in/Uploads/pdf_GR/17d3b9de-a5aa-4612-b8fd-3596c7ae59bbPopulation.pdf> १५ मे २०२३ रोजी बघितले.
- नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड्स ब्युरो, प्रिझन स्टॅटिस्टिक्स ऑफ इंडिया २०२१ (सप्टेंबर २०२२) <<https://ncrb.gov.in/en/prison-statistics-india>> १५ मे २०२३ रोजी बघितले.
- गृह मंत्रालय, 'मॉडेल प्रिझन मॅन्युअल २०१६' (जानेवारी २०१६) <<https://www.mha.gov.in/sites/default/files/PrisonManual2016.pdf>> १५ मे २०२३ रोजी बघितले.
- संचिता कदम, 'मॉनिटरिंग द कंडीशन ऑफ इंडियन प्रिझन्स' (सिटीझन्स फॉर जस्टिस अँड पीस, ३० जुलै २०२०) <<https://cjp.org.in/monitoring-condition-of-indian-prisons/>> १५ मे २०२३ रोजी बघितले.
- डॉक्टर पी. वरावरा राव विरुद्ध नॅशनल इनव्हेस्टीगेशन एजन्सी अँड अदर्स.२०२२ एससीसी ऑनलाइन बीओएम ८७४.

१०. महाराष्ट्रातील पूर्व शालेय शिक्षणाचे नियमन

- ए. रेड्डी पिचिल्ली, अँड अदर्स, 'पासींग द बॅटन: अंडरस्टॅन्डींग द पब्लिक-प्रायव्हेट पार्टनरशिप मॉडेल ऑफ प्री-प्रायमरी एज्युकेशन इन मुंबई' (विधी सेंटर फॉर लिगल पॉलिसी, मार्च २०२३) <<https://vidhilegalpolicy.in/research/passing-the-baton-understanding-the-public-privatepartnership-model-of-pre-primary-education-in-mumbai/>> ११ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.
- जगन्नाथ विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया अँड अदर्स मॅनू/एमएच/१७७०/२०१७.
- दिल्ली शालेय शिक्षण अधिनियम १९७३.
- 'प्री-प्रायमरी स्कूल्स इन उत्तर प्रदेश नाऊ नीड टू गेट मॅनडेटरी गर्व्हमेंट रेकग्निशन, गर्व्हमेंट न्यूज' इटी गर्व्हमेंट (२४ मार्च २०२१) <<https://government.economicstimes.indiatimes.com/news/governance/pre-primary-schools-in-uttar-pradesh-now-need-to-get-mandatory-government-recognition/81672903>> २ फेब्रुवारी २०२३ रोजी बघितले.

- 'महाराष्ट्र एनईपी रोलआऊट: स्टेट सीक्स टू रेग्युलेट प्रायव्हेट प्ले ग्रुप्स, किंडरगार्टन्स' *फ्री प्रेस जर्नल* (८ मे २०२३) <<https://www.freepressjournal.in/education/maharashtra-nep-rollout-state-seeks-to-regulate-private-playgroups-kindergartens>> १८ मे २०२३ रोजी बघितले.

११. महाराष्ट्रातील शहरे अपंग व्यक्तींसाठी अधिक समावेशक बनवणे

- अखिलेश्वरी रेड्डी आणि इतर, 'बियाँन्ड रिझनेबल अकॉमडेशन: मेकिंग कर्नाटकाज सिटीज अॅक्सेसिबल बाय डिझाइन टू पर्सन्स विथ डिसअबिलिटीज' (*विधी सेंटर फॉर लिगल पॉलिसी, ऑक्टोबर २०२१*) <<https://vidhilegalpolicy.in/research/beyond-reasonable-accommodation-making-karnatakas-cities-accessible-by-design-to-persons-with-disabilities/>> ९ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.
- मीरा इमॅन्युएल, 'प्ली इन बॉम्बे हाय कोर्ट अगेन्स्ट नॉन-इमप्लीमेन्टेशन ऑफ डिसअबिलिटीज लॉज' (*बार अँड बेंच, २८ जून २०१८*) <<https://www.barandbench.com/news/bombay-hc-notice-disability-laws-maharashtra>> ९ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.
- साराह किम अँड विक्टोरीजा मिक्क्युट, 'इंडीयाज मुंबई: लिव्हिंग विथ ए डिसअबिलिटी इन द मेगासिटी' (*अलजझिरा, ३० मार्च २०२२*) <<https://www.aljazeera.com/features/2022/3/30/indias-mumbai-living-with-a-disability-in-the-megacity>> ९ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.
- ललिथा कामथ अँड मरीना जोसेफ, 'हाऊ ए पार्टीसिपेटरी प्रोसेस कॅन मॅटर इन प्लॅनिंग द सिटी' (२०१५)५०(३९) इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली५४.

१२. राज्य सामाजिक परीक्षण कायदा लागू करणे

- युथ फॉर युनिटी अँड व्हॉलन्टरी अॅक्शन (युवा) अँड युनिसेफ, *फिल्ड व्हेरिफिकेशन ऑफ द रिलिफ पॅकेज प्रोव्हायडेड बाय द गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र बिटवीन एप्रिल अँड जून २०२१* (२०२१) <<https://yuvaindia.org/wp-content/uploads/2023/03/YUVA-UNICEF-SocialProtection.pdf>> १५ मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- सी. धीरजा व इतर, *स्टेटस ऑफ सोशल ऑडिट्स इन इंडिया, २०२१* (थर्ड एडिशन, नॅशनल इनस्टीट्यूट ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट अँड पंचायती राज, २०२२) <http://nirdpr.org.in/nird_docs/rss/Status-of-Social-Audit-2021_June-27-110722.pdf> १५ मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- यामिनी अय्यर, सलिमा सामिजी, आणि सौम्या कपूर-मेहता, *स्ट्रेन्थनिंग पब्लिक अकाऊंटॅबिलिटी: लेसन्स फ्रॉम इमप्लीमेंटिंग सोशल ऑडिट्स इन आंध्र प्रदेश* (सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्च, २९ नोव्हेंबर २००९) <<https://cprindia.org/workingpapers/strengthening-public-accountability-lessons-from-implementing-social-audits-in-andhra-pradesh/>> १५ मार्च २०२३ रोजी बघितले.

- सूची पान्डे आणि राकेश आर. दुबुडु, 'इम्प्रूव्हिंग सोशल ऑडिट्स' द हिंदू (१० मे २०१८) <<https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/improving-social-audits/article23828790.ece>> १५ मार्च २०२३ रोजी बघितले.
- रक्षिता स्वामी आणि संपथ कुमार, 'द मेघालय एक्झॅम्पल' द हिंदू (२२ मे २०१८) <<https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/the-meghalaya-example/article23953492.ece>> १५ मार्च २०२३ रोजी बघितले.

१३. नागरी संस्थांच्या सर्वकष नियोजनाची सुनिश्चिती करण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्थांचे सशक्तीकरण

- 'सिडको अपाँइंटेड अँज स्पेशल प्लॅनिंग अँथॉरिटी फॉर खोपता न्यू टाऊन नोटिफाइड एरीया' हिंदुस्तान टाइम्स (८ जानेवारी २०२२) <<https://www.hindustantimes.com/cities/mumbai-news/cidco-appointed-as-special-planning-authority-for-khopta-new-town-notified-area-101641653636526.html>> १८ मे २०२३ रोजी बघितले.
- रूजू आर. ठक्कर विरुद्ध स्टेट ऑफ महाराष्ट्र २०२२ एससीसी ऑनलाइन बीओएम ३७०७.
- 'मुंबई निडुस' सिंगल प्लॅनिंग अँथॉरिटी' टू एनशुअर पॉट होल-फ्री रोड्स, बीएमसी टेल्स एचसी' इकॉनॉमिक टाइम्स (३० सप्टेंबर २०२२) <<https://economictimes.indiatimes.com/news/india/mumbai-needs-single-planning-authority-to-ensure-pothole-free-roads-bmc-tells-hc/articleshow/94564834.cms?from=mdr>> १८ मे २०२३ रोजी बघितले.
- मॅथ्यु इडीक्युला, 'हु प्लॅन्स इंडीयन सीटीज? डेव्हलपमेंट अँथॉरिटीज हू स्टील फॉलो कोलोनिअल मास्टरप्लॅन्स' द प्रिंट (२४ नोव्हेंबर २०२१) <<https://theprint.in/opinion/who-plans-indian-cities-development-authorities-who-still-follow-colonial-masterplans/770913/>> ३ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.
- नियंत्रक व महालेखापरिक्षक, रिपोर्ट ऑफ द कम्प्ट्रोलर अँड ऑडिटर जनरल ऑफ इंडिया ऑन द एफिकसी ऑफ इमप्लीमेंटेशन ऑफ सेव्हेन्टी-फोर्थ कॉन्स्टीट्युशनल अमेंडमेंट अँक्ट इन महाराष्ट्र (रिपोर्ट नं ३ ऑफ २०२२) १८ <<https://cag.gov.in/en/audit-report/details/117101>> ३ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.

१४. महाराष्ट्रातील प्रभाग (वॉर्ड) समित्या आणि क्षेत्र सभांचे बळकटीकरण

- नियंत्रक व महालेखापरिक्षक, रिपोर्ट ऑफ द कम्प्ट्रोलर अँड ऑडिटर जनरल ऑफ इंडिया ऑन द एफिकसी ऑफ इमप्लीमेंटेशन ऑफ सेव्हेन्टी-फोर्थ कॉन्स्टीट्युशनल अमेंडमेंट अँक्ट इन महाराष्ट्र (रिपोर्ट नं ३ ऑफ २०२२) १८ <<https://cag.gov.in/en/audit-report/details/117101>> ३ एप्रिल २०२३ ला बघितले.
- अपेक्षिता वार्षने, 'मुंबई हँज अँन ऑप्शन टू बेटर इट्स अर्बन गर्व्हनन्स. इट चुझेस नॉट टू' (सिटीझन मॅटर्स मुंबई, १ ऑगस्ट २०२०) <<https://mumbai.citizenmatters.in/mumbai-has-an>>

option-to-better-it-urban-governance-it-chooses-not-to-19897> ११ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.

- अर्बन रिसोर्स नॉलेज, 'ड्राफ्ट डिस्कशन पेपर, प्रपोज्ड अमेंडमेंट्स इन महाराष्ट्र फॉर कम्युनिटी पार्टीसिपेशन इन अर्बन गर्व्हनन्स' <<https://urk.tiss.edu/wp-content/uploads/2019/09/cpl.pdf>> ११ एप्रिल २०२३ ला बघितले.
- लोकसत्ता मूव्हमेंट विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (पीआयएल १३ ऑफ २०१७, ऑर्डर डेटेड १६ जुलै २०१८) <<https://rb.gy/4e5ps>> ११ एप्रिल २०२३ रोजी बघितले.
- ललिथा कामत व मरिना जोसेफ, 'हाऊ ए पार्टिसिपेटरी प्रोसेस कॅन मॅटर इन प्लॅनिंग द सिटी' (२०१५)५०(३९) इकॉनॉमिक अँड पॉलिटीकल विकली ५४.

१५. राज्यातील अप्रचलित कायदे निरसित करणे

- भारतीय विधी आयोग, रिपोर्ट नंबर २४८ 'ऑबसोलीट लॉज: वॉरन्टींग इमिजिएट रिपील' (इन्टरिम रिपोर्ट), ऑक्टोबर २०१४ <<https://cdnbbsr.s3waas.gov.in/s3caodaec69b5adc88ofb464895726dbdf/uploads/2022/08/2022081643-1.pdf>> १९ मे २०२३ रोजी बघितले.
- भारतीय विधी आयोग, रिपोर्ट नं. २४९ 'ऑबसोलीट लॉज: वॉरन्टींग इमिजिएट रिपील' (सेकन्ड इन्टरिम रिपोर्ट), ऑक्टोबर २०१४ <<https://cdnbbsr.s3waas.gov.in/s3caodaec69b5adc88ofb464895726dbdf/uploads/2022/08/2022081638.pdf>> १९ मे २०२३ रोजी बघितले.
- महाराष्ट्र राज्य विधी आयोग, 'लिस्ट ऑफ अॅक्ट्स टु बी रिपील्ड अॅज पर रेकमन्डेशन ऑफ द स्टेट लॉ कमिशन' (जुलै २००२), <<https://lj.maharashtra.gov.in/Site/Upload/Pdf/revised-list-of-acts-to-be-repealed-as-per-recommendations-of-State-law-commission.pdf>> १९ मे २०२३ ला बघितले.
- 'द एलिमिनेशन ऑफ ऑबसोलीट स्टेट्युट्स' (१९३०) ४३ हार्वर्ड लॉ रिव्यू १३०२-१३०६.
- मेलिसा जे. मिशेल, 'क्लिनिंग आउट द क्लोसेट: युजिंग सनसेट प्रोव्हीजन्स टु क्लीन अप क्लर्टड क्रिमीनल कोड्स' (२००५) ५४ एमोरी एलजे १६७१.

VIDHI Centre for
Legal Policy

**महाराष्ट्र मुविंग फॉरवर्ड: राज्यासाठी पंधरा कायदेविषयक
सुधारणा**
ब्रीफिंग बुक २०२३

jjinaly.dani@vidhilegalpolicy.in

vclp@vidhilegalpolicy.in

vidhilegalpolicy.in

linkedin.com/vidhi-centre-for-legal-policy

facebook.com/vidhilegalpolicy

x.com/@vidhi_india

instagram.com/@vidhi_india